

STAATLICHE UNIVERSITÄT JEREWAN

HEINRICH VIERBÜCHER

ARMENIEN 1915

WAS DIE KAISERLICHE REGIERUNG
DEN DEUTSCHEN UNTERTANEN VERSCHWIEGEN HAT

DIE ABSCHLACHTUNG EINES KULTURVOLKES
DURCH DIE TÜRKEN

Übersetzung aus dem Deutschen von
Hunan Ghukasjan

VERLAG DER UNIVERSITÄT JEREWAN
JEREWAN - 2000

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅՆՐԻՒ ՖԻՐԲՅՈՒՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1915-ԻՆ

ԹԵ ԻՆՉ Է ԹԱՔՅՐԵԼ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՐՄԱՆԱԴՊԱՏԱԿՆԵՐԻՑ

ՀԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ ՈՒՆԵՑՈՂ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ԿՈՏՈՐԱԾԸ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆԻՑ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ
ՀՈՒՆԱՆ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆՆԸ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ - 2000

ՂԱՅ 941(479.25)
ՊՄԴ 63.3(23)5 +
Ֆ 881

Ֆիրքյուխեր Հայնրիխ

Ֆ 881 Հայաստանը 1915-ին,- (գերմ. թարգմանեց՝ Հունան Ղուկասյանը),- Եր.: ԵՊՀ, 2000 - 112 էջ:

Գիրքն ամփոփում է գերմանացի մարդասեր և խաղաղության ականա-
վոր գործիչ Հ. Ֆիրքյուխերի անձնական տպավորությունները 1915-1921 թթ.
Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած հայերի ահավոր
ցեղասպանության վերաբերյալ: Այդ տարիներին նա եղել է Թուրքիայում՝ որ-
պես մարշալ Լիման ֆոն Չանդերսի թարգման, գտնվել է ողբերգական իրա-
դարձությունների ոլորտում և դարձել ականատեսը թուրքական ոճիրների ու
վայրագությունների: Այս փաստերի հիման վրա նա հաստատում է ծրագրված
ցեղասպանության իրողությունը և դատապարտում բուն մեղավորներին
թուրքերին ու նրանց դաշնակից կայզերական Գերմանիային, նաև եվրոպա-
կան մեծ տերություններին՝ հայկական հարցի դրական լուծումը վերջնակա-
նապես ձախողելու համար:

Թարգմանությունը կատարված է 1987 թ. Բրեմենում լույս տեսած եր-
րորդ լրացված հրատարակությունից:

Առաջին հրատարակությունը եղել է 1930 թ.:

Նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների համար:

Ֆ $\frac{0503020913}{704 (02)}$ 2000

ՍՄԴ 63.3(23)5+

ՆԱԽԱԲԱՆ

Երբ կատարվում էին հայ ժողովրդի առաջին հալածանքները, ես դեռ չէի ծնվել (ես ծնվել եմ 1902 թ.) կամ էլ երեխա էի, մանուկ, որը մնան իրադարձությունները չէր կարող հասկանալ: Սակայն առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, չնայած գրաքննությանը, մեզ հասան այդ ցեղասպանության վերաբերյալ առաջին շուկներն ու հաղորդումները: Մենք այդ իրադարձությունը հանիրավի դասեցինք Արևելյան և Արևմտյան Եվրոպայում կատարված սարսափելի զանգվածային կոտորածների շարքը կամ էլ այն լրիվ վանեցինք մեր գիտակցությունից՝ Սոմալի փոփոխ, Ֆլանդրիայում, Վերդենի մոտ և այլուր մեր կաշվի վրա զգացած սպանությունների ազդեցության տակ:

Միայն պատերազմի ավարտից հետո մենք լսեցինք էքսպրեսիոնիստ գրող Արմին Թ. Վեգների ահազանգող աղաղակը: Մանրամասները ես իմացա հետո, երբ 1922 թ. դեկտեմբերին Վեգների հետ միասին (նա որպես Պատերազմի հակառակորդների լիգայի նախագահ, իսկ ես՝ Գերմանական պացիֆիստական ուսանողության միության ներկայացուցիչ) մեկնեցինք Խաղաղության միջազգային մեծ կոնգրեսներին, որոնք տեղի էին ունենում Հաագայում և Ամստերդամում:

Հաջորդ տարիներին մեզ համար, որ ամենօրյա պայքարում ճառում էինք, գրում և կազմակերպական աշխատանք տանում ընդդեմ սպառազինությունների մրցավազքի, ընդդեմ քիմիական ու հրդեհակեզ պատերազմների և նացիոնալ-սոցիալիզմի վերահաս վտանգի, կրկին հետին պլան մղվեց 1915 թ. հայերի ջարդը: Ողջ մնացած հայերը Արևմտյան Եվրոպայում չունեին այնպիսի լավ քաղաքական «լոբբի», ինչպիսին ունեին, օրինակ, վտարանդի ռուս մենչևիկները կամ հետագայում՝ մուսոլինյան Իտալիայից փախած սոցիալիստներն ու կոմունիստները: Առավել կարևոր էր այն, որ 1930 թվականին Ֆիրբյուխերի գիրքը արթնացրեց մեր խիղճը:

Ակներև կարևորություն ունեցող այս գրքին, սակայն, ազդեցության կարճ ժամանակ էր վիճակված, քանզի 1933 թ. Գեբելսի

և գերմանական գրավածությունների բորսային միության ջանքերով այն արժանացավ սև ցուցակ մտցնելու «պատվին»։ Եվ այն օրինակները, որոնք դրված էին գերմանական պացիֆիստների ու սոցիալիստների անձնական գրադարաններում, դարձան նացիստական գրոհային ջոկատների և գեստապոյի տնային խուզարկությունների զոհը, երե նրանք իրենց տերերի կողմից խորապես գիտակցված վախից մինչև այդ արդեն չէին այրվել կամ ինչ-որ տեղ չէին նետվել աղբի մեջ։ Իսկ շատ քաղաքների գրադարաններում պ ա հ վ ո դ այդ գիրքը ոչնչացավ քառասունական թվականների ոմբակոծություններից։

Առավել քան ողջունելի է, որ այս գիրքն ահա, իր լույս տեսնելուց 55 տարի անց, վերջապես կրկին հնարավոր է ձեռք բերել։ Քանզի ոչնչով չի նվազել նրա նշանակությունն ու հրատապությունը այլոց թվում նաև այն պատճառով, որ Ֆիրբյուխերը հայերի զանգվածային ջարդերը ինքնական քննության է առնում Գերմանիայի և նրա թուրք դաշնակցի իմպերիալիստական քաղաքականության տնտեսական և քաղաքական կ ա պ ե ռ ի մ ե ջ (Բաղդադի երկաթուղին)։ Շատ այլ կարևոր, լուրջան մատնված կամ մոռացված մանրամասներ է հիշեցնում մեզ Ֆիրբյուխերը, ինչպես, օրինակ՝ պանգերմանական պրոֆեսորների (Ռոբբախ, Յեք) դերը և քաղաքական գործիչ ու ավետարանական աստվածաբան Ֆրիդրիխ Նաումանի (1860-1919) դերը, ում արտաքին քաղաքական բախտավճիռ դիրքորոշումը ցայսօր անտեսվում կամ զիտակցաբար լուրջան է մատնվում գերմանական պատմագրության և դեմոկրատական քաղաքական գործիչների մեծ մասի կողմից։ Այնպես որ, ընթերցանության և ուսումնասիրության արժանի առատ նյութ կարելի է գտնել այս փոքրիկ գրքում։

Կան ոճրագործություններ, որոնք երբեք չպետք է մոռացվեն։ Հայերի ցեղասպանությունը պատկանում է նման ոճիրների թվին, որոնք մենք պետք է մշտապես հիշենք։

*Ջյուլն, 1985 թ. մարտի վերջ
Պրոֆ. դ-ր Վալթեր Ֆաբիան*



Հայնրիխ Ֆիրքյուլաներ
(1893-1939)

Շ Ի Ր Մ Ա Խ Ա Չ Ը

Ո՞վ է տեղյակ այն ժողովրդի ճակատագրին, որը անվաջարդվել ու խաչվել է համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

Գիտե՞ք արդյոք, որ մարդակերպ սատանայի բոլոր վայրագությունները կզգային անծամբ Գրյունեվալդի, Գոյայի, Բրոյգել թրոցի վերարտադրելու տաղանդի կարիքը, որ մարդագայլի հիսնամայա մոլեգնությունը մարդկության նկատմամբ Վոյի և Դուռնոնի ընդարձակ խառնարաններում չհասավ իր զագաթնակետին, այլ Կովկասի լեռնակապաններում վերաճեց Գողգոթայի դրամայի, որը խորտակում է զարհուրանքի բոլոր սահմանները:

Լեռան զագաթը, որտեղից Նոյան աղավնին թռել էր բերելու արթնացող կյանքի լուրը, «Մեծ դարաշրջանում» չըջապատված էր մահագուշակ թակազուլիս թռչուններով, նրա բարձունքներին էր հասնում մեռնող մի ժողովրդի միլիոնապատիկ հառաչը, մարդկանց քայքայվող մարմինների գարշահոտությունը: Ապագա բանաստեղծներին ու պատմագիրներին զոհասեղան կպատկերանա Արարատը, որի ստորոտին մեր բարբարոս, խեղկատակ ժամանակն այնպիսի զոհ մատուցեց, ինչպիսիք մատուցվել են թիրի Մոլոքին ու ացտեկների աստվածներին, և ինչից կխամրեին Թամեռլանի, Տորքվենտոյի, Իվանի գործած արյունալի զարհուրանքները:

Երզնկայի և Սվազի արանքում է ընկած **Քեմախի* կիրճը**: Այնտեղ 1915 թ. հունիսյան օրերին տասնյակ հազարավոր կանանց ու երեխաների անասելի տանջանքներից հետո գլխապառլոտ առաջացնող բարձրությունից ողջ-ողջ նետում էին ցած: Այդ կիրճը պետք է **Դանթեի կիրճ** անվանել: Դա իրականություն դարձած նզովքի վիրապ է, ինչպիսին Դանթեն է նկարագրել իր Դժոխքում: Մարդիկ ռազմայրերի հուշարձան են կանգնեցնում՝ առավել հաճախ դրանով հարգանք մատուցելով սպանությանը և ոչ թե սպանվածներին: Մարդկությունը, որ հասել է իր խայտառակության ճանաչմանը և իր մեղսապարտության գիտակցությանը, պետք է որ Կովկասի խայտառակ սպին դարձներ հուշավայր ամբողջ երկրագնդի համար, քանզի այստեղ է կատարվել բոլոր ոճ-

* Իմա՝ Կամախ:

րագործություններից ամենամոթալին: Այդ խայտառակությունը մաքրելու ցանկությունը և պատերազմն անիծողների նողկանքը պետք է որ միավորվեին և մարդկանց առիթ տային ուխտագնացության դեպի Քենախ-բողազ: Ուխտավորներն այնտեղ վերստին ու վերստին հոգեպես կ վ ե թ ա պ ռ ե ի ն այն, ինչ եղել էր 1915-ին, ականջներն անդունդին, և անըմբռնելի, բայց և կատարվածի արծագանքից յուրաքանչյուր նյարդ կ գ ի ն ե ի ն պայքարի կամքով ընդդեմ հոգու թունավորման, ինչը հնարավոր դարձրեց այդ երևույթը:

Այստեղ մենք կփորձենք խիստ համառոտակի տալ քրիստոնյաների նկատմամբ պատմության մեջ խոշորագույն հալածանքի պատկերը: Սակայն այդ խնդիրը, կ ա թ ո ղ է կատարյալ լուծում չստանալ. ով պաշտպանության պայքարում կանգնած է ընդդեմ վերահաս պատերազմի, չի կարող ծավալուն գրքեր գրել, քանզի նա հարկադրված կլինի անտեսել տվյալ ժամի հույժ կարևոր գործերը: Իսկ ժամը կոչ է անում՝ ողջ եվրոպան Պալմիրայի փլատակների, մի հսկայական, անմարդաբնակ Հայաստանի վերածել հենց այսօր, երբ թունավոր գազերն ու պայթուցիկ նյութերն ամեն օր լարված սպասում են իրենց խնդրին: Եվ մեր բարեկամները՝ բարի կամքի գերմանացիները, գիրք գնելու համար շատ փող չունեն. նրանց համար մեծ մասամբ հացն առավել անհրաժեշտ է, քան գ թ ո տ վ ա ծ թ ու ղ թ ը:

Եվ այսպես, այս գիրքը թող դիտվի որպես մի աննշան շ ի ռ մ ա խ ա չ կովկասյան զանգվածային գերեզմանի վրա, որպես մի փոքրիկ ավանդ՝ պատկերելու այն խոշոր գազանանոցը, ուր մենք անձամբ ենք եղել, որը մենք պիտի ատենք, եթե ուզում ենք մեր մեջ պահպանել սիրո նկատմամբ ունեցած մեր զորությունը:

ՀԱՅ ԹԵԼԼԸ*

1921 թ. մարտի 15-ին Շարլոթենբուրգի Հարդենբերգ փողոցում հայ ուսանող **Թեհլերյանը** զնդակահարեց նախկին մեծ վե-

* Նմանեցնելով Թելլ և Թեհլերյան անունները, նույնացնելով նրանց ազատասիրական ոգին ու նպատակասլաց վրեժնեղության ձգտումները հեղինակն իր Թեհլերյան հերոսին համեմատում է շվեյցարական ժողովրդական առասպելի հերոս, ազատատենչ մարտիկ, անվրեպ հրաձիգ ու նետածիգ Վիլիելմ Թելլի հետ, որը նաև Ֆր. Շիլլերի համանուն դրամայի հերոսն է:

զիր **Թալեաթ փաշային**: Երիտթուրքերի ամենաազդեցիկ ղեկավարն ու համաշխարհային պատերազմի ընթացքում թուրքերի հեղինակավոր պետական գործիչը զոհ էր գնացել ակնհայտ վրիժառույթյան: «Հանցագործը» արյունլվա ծեծվել էր վրդովված բազմության կողմից և ծերբակալվել առանց դիմադրության: 1921 թ. հունիսի 3-ին Բեռլինի երզնյալների դատարանը երկօրյա դատական նիստից հետո **արդարացրեց** այն մարդուն, ով սպանել էր թուրքական ռազմական քաղաքականության երեքմեկի ամենաազդեղ պարագլխին: Այդ վճիռը պատվո էջ է գերմանական արդարադատության պատմության մեջ: Պարադոքսալ այն դրույթը, թե մեղավոր է ոչ թե մարդասպանը, այլ սպանվողը, պաշտպանություն գտավ այստեղ և կ'ա'ն'գ'ն'ց' արդարացման թիկունքին, թեև այն ընդունվել էր ոչ պաշտոնական: Դատարանն ըմբռնել էր ոգու պայքարը, լ'ո'հ'վ'ա'ր'մ'տ'ա'խ'ի'լ' լ'ի'ն'ե'լ'ը մի մարդու, ով գլխին հասցված շշմեցուցիչ հարվածից հետո երկու օր պառկած էր մնացել իր իսկ եղբոր դիակի տակ և լսել էր հուսահատության ու տառապանքի ճիչերն իր քույրերի, որոնք բռնաբարվում էին սանձարձակ թուրք ասկյարների խմբի կողմից:

Դատարանի առաջ կանգնածն ավելին էր, քան լուկ նիհարավուն և աննշան թվացող երիտասարդ հայը. այդտեղ էր մի ամբողջ կոտորված ժողովուրդ, այդտեղ էր կանգնած Բանքվոյի հըսկայացած ոզին, այդտեղ էին կանգնած ավելի քան մեկ միլիոն սպանված տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների ստվերները: Եվ նրանք իրենց բողոքն էին բարձրացնում ընդդեմ ա'մ'ո'թ'ի մոռացման, որն իր խաբուսիկ քողն է փռում վիհերի վրա, որոնք կարող են վաղը և եթ' վերստին բացվել:

Հանձին Թալեաթ փաշայի Թեհլերյանը տեսել էր իր ժողովրդի վայրագ սպանդի գլխավոր մեղավորին: Իրենց բազմանդամ ընտանիքից նա միակն էր, որ փրկվել էր 1915 թ. արյան բաղնիքից: Պարսկաստանում և իր ավերված հայրենիքում տարիներ տևած չվար դեգերումներից հետո նա կրկին եկել էր Երզնկա՝ իր հայրենի քաղաքը, որտեղ 20000 հայերից միայն քիչ ընտանիքներ էին մազապուրծ եղել եղեռնից, իսկ իր հարազատ օջախը վերածվել էր փլատակի: Նա պատմում է, որ մի անգամ երագում մորն է տեսել, որն իրենից պահանջել է սպանության մեղավորից լուծել վրեժը: Այդ տեսարանը, այդ ծայրն իբր իրեն հետամուտ են եղել մինչև այն օրը, երբ Թալեաթը փլվեց գնդակների ծանրությունից:

Ծանր էր դատախազի վիճակը: Վերթիաուների, ֆոն Գորդոնի և Քիլուն միջազգային իրավունքի դասախոս Նիմայերի նման աշխարհահամբավ դատապաշտպանները մարտնչում էին ամբաստանյալի կյանքի համար: Դատական գործը լսելու զագաթնակետը կազմեցին ցուցմունքները մի հայ եպիսկոպոսի ու մի համեստ տիկնոջ, որի վկայությունը պետք է պարտադիր արտատպվի այս գրքում:

ԿԱՐՄԻՐ ԵՎ ՍԵՎ-ՍՊԻՏԱԿ-ԿԱՐՄԻՐ ՍՈՒԼԹԱՆԸ

Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև սերտ կապեր ձևավորվեցին միայն 19-րդ դարում: Դեռևս Ֆրիդրիխ թագավորը գրում էր Կոստանդնուպոլսում գտնվող իր դիվանագիտական ներկայացուցչին. «Միայն թե թուրքին քսի տուր ռուսի վրա ու ոչ մի թալեր էլ մի խնայիր»: 1836 թ. Ֆրիդրիխ Վիլհելմ III-ը գլխավոր շտաբի կապիտան Դելմուք ֆոն Մոլթեին մի քանի տարով ուղարկեց Բոսֆոր որպես հրահանգիչ-սպա: Մոլթեին հետագա գերմանա-թուրքական ռազմական գործարքների մոնետիկն էր: 1869 թ. Սուեզի ջրանցքի հանդիսավոր բացմանը մեկնելու ճանապարհին թագածառանգ Ֆրիդրիխը այցելեց իր շոայլությամբ հայտնի սուլթան Աբդուլ Ազիզին: Պրուսիայի արքայազնը իրեն պահում էր այնպես «բարեկիրթ», ինչպես Դոհենցուլերների մեծագույն մասը: Նա օգտագործեց սուլթանի քաղաքավարությունը և կարողացավ ավետարանական նպատակների համար Երուսաղեմում նվեր ստանալ մի հողակտոր, որը նախկինում երբևէ պատկանելիս է եղել Յոհանիտներին: Իր օրագրում «մեր Ֆրիցը» գրում էր. «Մեծ վեզիրը խիստ անակնկալի եկավ, երբ ես նրան ներկայացրի այն հարցը, ... բայց նրա, ինչպես նաև սուլթանի մեր թագավորին սիրալիրություն ցուցաբերելու պատրաստականության շնորհիվ մեր ձեռնարկումը գլուխ եկավ»: Առավել ձեռներեց էր նրա որդի Վիլհելմ II-ը, որը դեռ 1889 թ. շրջագայող կայսեր իր համբավը ձեռք բերեց դեպի Արևելք կատարած ճանապարհորդությամբ: Նա վարպետորեն էր տիրապետում արյունարբու Աբդուլ Համիդի կողմից նվեր նվերի հետևից ստանալու արվեստին, այնպես որ Ստամբուլի ազդեցիկ շրջաններում, առաջին ոգևորություններն ի չիք դառնալուց հետո, այդ ուղևորությունը դիտե-

ցին որպես ասպատակության մի տեսակ: Որպես նվերների և կոնցեսիաների փոխհատուցում՝ Վիլհելմն իր թուրք գործընկերոջն ուղարկեց ս պ ա ն ե թ, որոնք ձեռնամուխ եղան օսմանյան բանակի վերակազմմանը: «Մեր» Վիլհելմն, իմիջիայլոց, այդ սի-րալիրությունն անելիս ղեկավարվում էր փոքր-ինչ արտասովոր թվացող բարեկամությամբ: 1894 թ. սուլթանի գերմանացի ախո-ռապանն անսպասելի հետ կանչվեց Բեռլին, քանզի նա հրաժար-վում էր պարբերաբար զեկույց տալ սուլթանի պալատում, բանա-կում և արտաքին գործերի նախարարությունում ընթացող դեպ-քերի մասին: Երբ Վիլհելմ II-ը 1898 թ. կրկին Կոստանդնուպոլիս եկավ, խանդավառությունն այնտեղ նվազ փոթորկոտ էր, քան ի-նը տարի դրանից առաջ: Սակայն առավել փշուռ էին ճառերը, որ արտասանում էր Վիլհելմը: Այս պատեհությամբ նա Դամասկո-սում գտնվող Սալադինի գերեզմանի համար նվիրաբերեց արծա-թե մի լամպ և իրեն ներկայացրեց որպես «300 միլիոն մահմեդա-կանների բարեկամ»: Թուրքիայի մայրաքաղաքին նա նվիրեց մի հուշաղբյուր, որի վրա Աբդուլ Համիդը փորագրել տվեց հետևյալ ասույթը.

«Նորին գերազանցության սուլթան Աբդուլ Համիդ II խանի
հավատարիմ բարեկամը,

Պայծառափայլ կայսերական ընտանիքի ամենափայլուն
զարդը՝

Նորին գերազանցության կայսր Վիլհելմ II-ը,

որն իր երջանկության գագաթնակետին է,

Որպես գերմանական կայսր և նմանը չունեցող տիրակալ,

Որպես օսմանների փաղիշահի հյուր գեղազարդել է

Կոստանդնուպոլիսը՝ այնտեղ ոտք դնելով:

Ի նշանավորումն այդ այցի կառուցվել է այս հուշաղբյուրը,

եվ նրանից հոսող զուլալ ջրի պես

**Մաքրության տիպար է երկու միապետների բարեկամու-
թյունը:**

Հավերժ պիտ մնա այս հուշաղբյուրը՝

որպես կոթող այդ բարեկամության»:

Ո՞վ էր Աբդուլ Համիդը: Պատմության ամենամոռյալ կերպար-ներից մեկը: Դեռ 1876 թ. նրա գահակալությունն ուղեկցվեց իս-կական ոճրագործություններով: Աբդուլ Ազիզը սպանվեց իր Թե-րազան պալատում: Նրա հետմորդ Մուրադ V-ը, հինգ ամիս կա-

ռավարելուց հետո, խելացնորության հողի վրա գահընկեց արվեց ու բանտ նետվեց: Ամենայն հավանականությամբ երկու դեպքերն էլ Աբդուլ Չամիդի խղճի վրա են: Ի՞ր եղբայր Սեհմեդ Ռեշադին (Աշխարհամարտի ժամանակաշրջանի հետագա սուլթանին) նա 34 տարի բանտարկության մեջ պահեց: Սեհմեդ Ռեշադի հետ կապի մեջ լինելու կասկածանքը բավական էր տվյալ անծին անհետ կորցնել տալու համար: Դժվար է որևէ բանաձև գտնել այս թագադիր ճիվաղի հոգեվիճակի համար: Աբդուլ Չամիդը հարեմի հայ կնոջ զավակ էր: Եվ այդ մարդը բազմիցս, վերջին անգամ 1909 թ. տվել է հայերին կոտորելու ուղղակի հրաման: Թուրքիայի ամենանշանավոր պետական գործիչներից մեկը լիբերալ Սիդիաթ փաշան, 1877 թ. երկրի համար սահմանադրություն էր ստեղծել: Աբդուլը ջախջախեց այդ սահմանադրությունը, Սիդիաթին աքսորեց Չեքագ, որտեղ էլ նրան սպանել տվեց 1883 թ.: Չաստատ համոզվելու համար նա կարգադրեց Ստամբուլի բերել Սիդիաթի կտրված գլուխը: Աբդուլն իրոք համակված է եղել հետապնդվելու մտազարույթի մեջ: Իր մոտ նա միշտ կրում էր մի քանի ատրճանակ: Իր կյանքի համար մշտական սարսափից նա սպառնում էր իր պալատականներից յուրաքանչյուրին, ով ինչ-որ ձևով կասկածելի էր թվում նրան: Սեփական պալատական դատարանը, որը **գործում էր ամենամեծ կտտանքներով**, մեծ մասամբ կորզում էր այնպիսի խոստովանություններ, որոնք բավարար էին համարվում մահապատժի համար: Յըլդըզ-Քյոշքի (**հայերեն՝ Աստղավրան**) պարտեզում գրոսնելիս՝ Աբդուլ Չամիդը հանդիպում է մի պարտիզպանի, որը վեր է թռչում սուլթանին խոնարհվելու մտադրությամբ: Դա այնպիսի սարսափ է ներշնչում սուլթանին, որ նա խեղճ արարածին տեղնուտեղը զնդակահարում է: Ահաբեկիչների երկյուղից սուլթանը պաշտոնական տոներին մեծ փութաքանությամբ էր անցնում քաղաքով: Պայթուցիկ քիմիական նյութերի ներմուծումն արգելված էր խստագույնս: Դեղագործներն իրավունք չունեին կիրարկելու քլորաթթու կալիում, քանզի պալատում հնարավոր էին համարում դրանից ռումբեր պատրաստելը: Զինվորական ուսումնարանի ուսանողների կարծեցյալ դավադրությունը ճնշվեց աներևակայելի դաժանությամբ. այդ երիտասարդներին հաղորդեցին, որ իրենց ուսման ավարտի կապակցությամբ սուլթանը նրանց արտասահմանյան շրջագայություն է թույլատրել: Նա-

վազմացության ժամանակ **շոգենավը գիշերով խորասույզ արվեց: Ոչ ոք չփրկվեց:** Բազմաթիվ դեպքերում անհամակրեւիների նկատմամբ թույն է գործածվել:

Քանի դեռ կառավարում էր այդ բռնակալը, Կոստանդնուպոլսի նման աշխարհահամբավ քաղաքը **հեռախոս ունենալու իրավունք չուներ:** Գրաքննությունը հանդգնում էր դիմել խեղաթյուրումների, որոնք կատարյալ խելագարություն էին հիշեցնում և այդուհանդերձ 34 տարի շարունակ բնութագրում էին այն անառողջ մտածելակերպը, որը գալիս էր Վիլհելմ II-ի բարեկամից: Նույնիսկ արգելվեց որոշակի խոսքերի գործածությունը: Բռնագրավվեց Աստվածաշնչի ամերիկյան մի հրատարակություն՝ «Մակեդոնիա» բառի պատճառով, որը առկա էր Պողոսի նամակում: Համաձայն թուրքական հանձնարարականի՝ դա պետք է հնչեր. «Սալոնիկ և Մոնաստիր վիլայեթները»: Այն խմբագիրը, ով կգործածեր **սահմանադրություն, ազատություն, մահափորձ, բռնակալություն, անարխիստ, հեղափոխություն, գահաժառանգ, Հայաստան, Բոսնիա** բառերը, բառիս բուն իմաստով անձնասպան կլիներ: Ֆրանսիայի Նախագահ Սառդի Կարնոյի, Պարսկաստանի շահ Նասրեդդինի և Սերբիայի թագավոր Ալեքսանդրի սպանությունները չպետք է հաղորդվեին ճշմարիտ: Պետք է ասվեր, որ այդ պետությունների ղեկավարները կյանքից հեռացել են բնական մահով:

Եվ Վիլհելմ II-ը հավատարիմ բարեկամն էր այն մարդու, ում անունից և հանձնարարությամբ տեղի էին ունենում բոլոր այս անիրական հնչող բաները: Համենայն դեպս մեզ թվում է, որ Կեսար դառնալու մոլագարության պատմության մեջ պետք է որ ոչ նվազ իրավունքով հիշատակվի «մեր» Վիլհելմ II-ի անունը, ինչպես Աբդուլ Համիդ II-ինը: Ցեղից-թրյուցչների մոտ կարդում ենք. «Երբ մի անգամ Վիլհելմը դիտում էր Հոհենշթաուֆենի կայսր Ֆրիդրիխ II-ի ապարանքը՝ Քասթելմոնթե բերդը, իր շքախմբին ասաց. «Այո՛, երբ մտածում ես, թե ինչ բաներ է արել այս մեծ կայսրը **Բայց եթե ես ձեզ նույնկերպ մտրակել ու գլխատել տալ կարողանայի, ինչպես նա, ապա ես է՛լ ավելին արած կլինեի»:** Այս մարդը, որ որպես թագաժառանգ Ռուսաստանի կայսրին էր մատնում Գերմանիայի պետական գաղտնիքները, ով մի գործադուլի ժամանակ սպասում էր, որ Բեռլինի կայազորն առնվազն 500 գործադուլավոր կգնդակահարի, հովազի ցատկով, բարբարոսի ոճով, պանդոկապանի ժարգոնով այս մարդը, բոլոր գերմանա-անգլիական փոխըմբռնման հնարավորությունների տապալման մե-

ղավորը, այն մարդը, ով ամեն ինչ առավել լավ գիտեր, քան ամենանշանավոր մասնագետները, ով բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների հետ վարվում էր ասես փսլեքոտների հետ, ում լուսանցքային դիտողություններն էապես նպաստում էին համաշխարհային պատերազմի բռնկմանը, Արդուլ Յամիդի արժանավոր բարեկամն էր: Նրանց մոտ ընդհանուրն այն էր, որ երկուսն էլ ամենևին տանել չէին կարող քննադատությունը, երկուսն էլ հակում ունեին դերասանության: Անշուշտ, նրանք զանազանվում էին իրենց հարմարադերով: Ոսկեղջյուրի ափին կայսրն իրեն դուր էր գալիս շողոքորթ արյունահեղ բանասարկուի, իր սղոցող խղճից մշտապես տանջված չարագործի դերում, մինչդեռ սուլթանը Շփրեի ափին հերոսի դերեր էր խաղում անճաշակ խանդավառությամբ: Մեկը Մակբեթ էր, Ֆրանց Մոոր, Արքա Կլավդիուս, մյուսը՝ Տարտարենի, Ղոն Քիշուտի և Լոհենգրինի խառնուրդ: Արդուլ Յամիդի մոտ այդ խաղը արյունահեղ լրջություն էր: Վիլհելմի մոտ կատակերգությունը, որը լուրջ սկիզբ էր ընդունել, աշխարհի կեսի համար դարձավ արյունահեղ ճակատագիր:

Եթե մոլեգնում են արքաները, պետք է ապաշխարհեն ժողովուրդները:

ՊԱՆԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏՆԵՐԸ

Վիլհելմ II-ը գերմանական իմպերիալիստների առևտրական շրջիկ գործակալն էր: Թուրքական բանակը գերմանական սպաներով անընդհատ ընդլայնվող մատակարարման հետ միասին ընթանում էր Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունը: Գերմանական բանակը մեկը մյուսի հետևից մասնաճյուղ էր հիմնում: Կոստանդնուպոլսի գերմանական հյուպատոսության կողքին էր գտնվում Քրուպի շենքը: Պարոնայք գիտեին, թե ինչ է իրենց ուզածը. նրանք անում էին այն, ինչ անհրաժեշտ էին համարում: Նրանց համար Թուրքիան բացառիկ կարևոր խաղաքար էր իրենց համաշխարհային քաղաքականության շախմատային խաղում: Եվ նրանք այնքան էլ ջանք չէին թափում՝ հասարակայնությանը պարզաբանելու իրենց պլանները: Այդ հոգածությունը հայտնի ճարպկությամբ անում էին բարձր բարոյականություն, մակարդակ և դեմոկրատական ավանդույթ ունեցող մարդիկ: Դե-

մոկրատներ Նաումանը, Ռորբախը և Յեքը թուրքական հիմնահարցի վերաբերյալ Գերմանիայում հնարել ու տարածել էին այնպիսի հասարակական կարծիք, որն իր վտանգավորությամբ կարող էր մրցել պանգերմանականների գործունեության հետ: Քաղաքագետների այս տեսակը, որն աշխարհասիրության և ազգայնամոլության մշտական բախման մեջ վճռական պահին միշտ ազգայնամոլության կողմն է պահում (հիշենք Ռաթենաուի պատերազմելու հոգեգարությունը, հիշենք գեսլերականներին), հանցանքի իր մեծ բաժինն ունի հետագա աղետի հարցում:

1898 թ. Նաումանն իր «Ասիա» գրքում գրում է. «Թվաքանակի նվազումով, համառորեն տեղի տալով՝ թուրքը ծեռք բերեց մի այնպիսի առանձնահատկություն, որը, հավանաբար, նա նախկինում չի ունեցել: Նա ծեռք բերեց այն մարդկանց խորամանկությունը, որոնք ներսից փշրված են, բայց արտաքինից ուզում են դեռ գոյատևել: Ինչպես հիվանդ կենդանին բնագոյորեն գիտի, թե համընդհանուր թուլության պայմաններում որտեղ և ինչպես դեռ կարող է օգտագործել իր ատամներն ու մազիկները, այդպես էլ թուրքը գիտի, թե ինքը վերստին երբ կարող է բարբարոս լինել և արյուն հեղել: Թուրքական բարբարոսության վերջին առիթը հայերի կոտորածն էր»:

Այս էր գրում Նաումանը 1898-ին: Նաումանի համար թուրքերը համաշխարհային պատերազմում խիզախ և կենսունակ ժողովուրդ էին: Պարոն քահանան ոչ մի բառ չգտավ անկասկած իրեն ևս հայտնի 1915 թ. հայկական ջարդերը դատապարտելու համար:

Սուեզի ջրանցքի վերաբերյալ Նաումանը 1898-ին գրում էր.

«Մենք էլ մասնակցեցինք այն հարցի քննարկմանը, թե ում է պատկանելու Սուեզը պատերազմի դեպքում: Եթե երբևիցե Ռուսաստանը կռվի Անգլիայի դեմ, ապա Գերմանիան Ֆրանսիայի հետ միասին կկանգնի ռուսների կողմը, հետո մենք հեռագիր կսպասենք Սուեզից, ինչպես 1870 թ. Վոգեզներից: Անգլիան գիտի, թե ինքն ինչ է անում, երբ իր ծեռքի տակ է պահում Ջիբրալթարը, Մալթան, Կիպրոսը, Ալեքսանդրիան, Ադենը: Հանուն այդ նեղուցի դեռ պիտի դիպուկ կրակոցներ ծայթեն՝ ի հեճուկս Բերթա ֆոն Զուբների»: Եվ ապա.

«Եթե նույնիսկ մենք չկարողանանք մեզ համար օգտագործել Կոստանդնուպոլիսը, մենք կուզենանք մասնակցել

օսմանյան կայսրության գույքի բաժանմանը»:

Այս խոսքերը դեմոկրատ Նաումանը գրում էր այն նույն ժամին, երբ Կոստանդնուպոլսում կառուցվում էր Վիլհելմ II-ի բարեկամության հուշադրությունը: Դա այն նույն Նաումանն էր, որը 1900 թ. գրեց. **«Մենք՝ գերմանացիներս, պետք է ուրախ լինենք, որ ունենք նավատորմիդին և արդյունաբերությանը մեծ նշանակություն տվող կայսր»:**

Աշխարհամարտից դեռ քսան տարի առաջ Ռորբախը և Յեքը հատուկ հետաքրքրվում էին գերմանա-թուրքական քաղաքականությամբ: Հատկապես 1908 թվից նրանք հափշտակվեցին նոր թուրքական մեծություններ Մախմուդ Շևքթ փաշայով, Թալեաթով և Էնվերով: Դա, սակայն, չխանգարեց պարոն Ռորբախին 1914 թ. վճռորոշ օրերին բացարձակ անսքող արտահայտվելու, որ Գերմանիան ամեն գնով Թուրքիայում պիտի գերիշխող լինի ու մնա: 1914 թ. գարնանը երկուսով հիմնեցին «Մեծ Գերմանիա» ամսագիրը՝ Ռորբախի խոսքերով ասած՝ **«մեր հրապարակային կարծիքը անմիջականորեն պատերազմին նախապատրաստելու մտադրությամբ»:** «Մեծ Գերմանիա» և Նաումանի «Օգնություն» ամսագրերում Ռորբախը 1914 թ. զետեղեց հողվածների մի շարք, որոնք նույն հաջողությամբ կարող էին գրված լինել կոմս Ռևենսթրոյի կողմից:

Դեռևս 1913 թ. «Պրուսական տարեգրքերում» նա ասում էր.

«Պետք չէ կասկածել, որ մենք բավական դրամ ունենք, իսկ տասը կամ քսան տարուց դեռ ավելին կունենանք բանակ և նավատորմիդ պահելու համար, որով մեր իսկական դաշնակիցների միությունը դժվարին պահին սարսափի մեջ կպահի ամբողջ Եվրոպան»:

Նույն հողվածում.

«Մենք չենք ուզում զավթել Թուրքիան, բայց մենք պիտի այն պահենք իր ներկայիս տարածքով՝ որպես գործունեության ասպարեզ մեր ազգային խնդիրների համար»:

Ռորբախի համար Թուրքիան պետք է լիներ ապագա գերմանական գաղութային տարածք, որպես փոխհատուցում այն բռնակցումների, որոնց հաշվին իրենց գաղութային աշխարհն ընդարձակեցին Անգլիան ու Ֆրանսիան: 1913 թ. նա խանդավառությամբ բացականչում է.

«Հերիք ու բոլ եղավ, ինչ Անգլիան ու Ֆրանսիան և Ռուսաստանը զավթեցին վերջին տասնամյակների ընթացքում: Եղածի համար մենք պահանջում ենք վնասների արդար հա-

տուցում և թույլ չենք տա հետագա բռնություններ մեր շահերի նկատմամբ, այլապես կբացվեն Յանուսի տաճարի դռները»:

1914 թ. օգոստոսի 11-ին Ռոբբախը գրում է. «Մեծ Գերմանիա» պարբերականում.

«Հիմա, երբ ամեն ինչ փոխվել է, կարելի է հանգիստ աւել, որ Արևելքում և Աֆրիկայում մեր շահերի ուղորտների սահմանագատման վերաբերյալ Անգլիայի հետ պայմանագրերը պատրաստ էին ու ստորագրված, և բանակցություններ էին տարվում միայն նրանց հրապարակման շուրջը: Աֆրիկայում մեզ անսպասելիորեն ընդառաջեց Անգլիայի քաղաքականությունը: Թուրքիայում լայնորեն հաշվի առնվեց գերմանական տեսակետը ոչ միայն Բաղդադի երկաթուղու հարցում: Դրա հետ առնչվող գործերը Միջագետքի նավթադաշտերի շահագործումը և Տիգրիս գետով նավագնացությունը, որ մեն-մենակ տնօրինում էր Անգլիան, նույնպես կարգավորվեցին գերմանական կողմի մասնակցությամբ»:

Դեմոկրատի սրտից ասես ծանր քար է ընկնում, որ պատերազմի բռնկումով պատռվում է գերմանա-անգլիական այդ պայմանագիրը: Զէ՞ որ այն կսահմանափակեր Գերմանիայի բաղձալի միահեծանությունը Առաջավոր Արևելքում: Երբ Թուրքիան մտավ պատերազմի մեջ, թուրքերը պարոն դոկտորի կողմից յուրահատուկ զովեստի արժանացան.

«Թուրքերը, ինչպես արդեն Բիսմարկն ու Մոլթքեն են արտահայտվել նրանց մասին, այստեղ փաստորեն իրենց ցույց տվեցին որպես Արևելքի ազնվայրեր»:

Եվ նրանք այդպիսին մնացին պարոն Ռոբբախի համար այնքան ժամանակ, քանի դեռ նա հավատացած էր, որ Թուրքիայի այն ժամանակվա ղեկավարներն այնքան բթամիտ էին, որ պարզորոշ չէին տեսնում թուրքերի գերմանացի բարեկամների անտակտ խորամանկությունները: Թալեաթն ու Էնվերը հանցագործ էին, բայց, միանգամայն ստույգ, ոչ տխմար:

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԽԱՐՎԵՑԻՆՔ

Մարդիկ դիմանում են սարսափելի ոճիրներին, բայց ճշմարտությունը տանել չեն կարողանում: Մի բրահման մի անգամ ասել է մի գիտնականի, որ ինքը երբեք կենդանի էակ չի սպանել, երբեք |

միս չի կերել. Գիտնականը նրան մանրադիտակով զննել է տվել մի փոքրիկ կտոր պանիր: Ի՞նչ է արել մեր բրահմանը: Նա ջարդել է մանրադիտակը: Աստղագետ Քրեմոնինին ժխտում էր Յուպիտերի լուսինների առկայությունը: Երբ գիտությունն անհերքելիորեն ապացուցեց Յուպիտերի լուսինների գոյությունը, Քրեմոնինին այլևս աստղադիտակին չմոտեցավ: Քաղաքականության մեջ եղել են և կան այդպիսի բրահմաններ ու քրեմոնինիներ առավել շատ, քան ժողովուրդներին պետք է: Այսօր մարդիկ խուսափում են սխալվելուց, խաբված լինելուց, թեև դրանց ապացույցները հազարապատիկ կուտակվում են: Իսկ դա մեր դժբախտությունն է, քանզի եղած մոլորությունների և հանցագործությունների թերազնահատման մեջ է ընկած ապագա աղետների սաղմը:

Երբ 1914 թ. աշնանը Թուրքիան միացավ կենտրոնական Եվրոպայի տերություններին, մի ցնծություն անցավ պատերազմի դատարկախոսության ծխով մշուշապատված Գերմանիայով: Գերմանացին ռոմանտիկ է անգամ քաղաքական հարցերում: Նրա չարաբաստիկ հակումը ֆանտաստիկայի նկատմամբ, հատկապես գերմանա-թուրքական դաշնակցային եղբայրության տեսանկյունից, չար խաղ խաղաց իր իսկ գլխին: Ես պնդում եմ, որ մարդիկ Գերմանիայում ամբողջ պատերազմի ընթացքում երբեք էլ պարզ պատկերացում չունեցան այն մասնակցության մասին, որ ուներ Թուրքիան ընդհանուր հաշվարկում: Նախագծվեցին ու վառ գույներով ներկայացվեցին հեքիաթային պատկերներ: Մեր մամուլը, ամբողջ զրագրությունը փայփայում էին Ալադինի կախարդական լամպի հրաշագործության նկատմամբ տածած հույսը: Էնվերից սարքեցին Ձիգֆրիդ, Թալեաթից մի տեսակ Բիսմարկ, իսկ թուրքերը մեզ համար բնութագրվեցին որպես մի ժողովուրդ, որը դեռ աշխարհի արարումից ի վեր չի ունեցել առավել կրքոտ ցանկություն, քան գերմանացի ժողովրդի հետ ուսուսի մարտի գնալը: Դեռ 1908 թ. Յեքը գրել էր. «Ամեն մի գերմանացի, ում հետ ես այնտեղ հանդիպել եմ ու խոսել, փորձառությամբ ու ապրումներով դարձել է թուրքոֆիլ (թ ու ռ ք ա մ ե տ)»: Այն ժամանակ գերմանացի դեսպանը գերմանացի ինչ-որ իշխանի հանձնարարությամբ սուլթանին էր մատուցում առաջնեկ նորածնի սպիտակեղեն երկու ծծկերների համար, որոնք ծնվելու էին Խարեմում: Հնարավոր է պատկերացնել երկու ժողովուրդների չիջն եղած ավելի մեծ սրտակցություն: 1914 թ. սեպտեմբերի 10-ին Յեքը մարգարեաբար գրում է.

«Կգա այն օրը, երբ Գերմանիան Կոստանդնուպոլսում կկարողանա շարժման մեջ դնել իսլամական զանգվածային թափի թուրքական լծակը... թվում է՝ օրը մոտենում է։ Միայն այդ ժամանակ գերմանական պատերազմը կվերաճի համաշխարհային պատերազմի»։

1909 թ. մի թուրք գեներալ նրան ասել էր.

«Գերմանական ռազմական նավերը կառուցվելու են նաև Թուրքիայի համար»։

Եվ ապա (20-ը օգոստոսի 1914 թ.) Յեքը մեզ հայտնում է, թե ի՞նչ ասես ուր չէր սպասվում թուրքերից.

«Թուրքիան կարող էր Գերմանիայի կողմից ինչ-որ ժամանակ մատակարարված ռազմական նավերով հաղթել ու ոչնչացնել ռուսական սև ծովյան նավատորմիդը։ Որից հետո ողջ հարավային Ռուսաստանը ռուսական իմպերիայի տընտեսապես ամենակարևոր տարածքը (հիշենք Օդեսան) լուրջ ռազմերթի քմահաճույքին կմատնվեր։ Թուրքական ջոկատները կկարողանային ծովից ու ցամաքից պաշարել Ռուսաստանը և, որպես ազատարարներ, Կովկասից մինչև Ղրիմ գրկաբաց կընդունվեին մահմեդական բնակչության կողմից»։

1914 թ. սեպտեմբերի 10-ին նախշուն գույներով մեզ էին հրամցվում Սրբազան պատերազմի տեսարանները.

«Արյունաեղ իսլամն ականջալուր է Զերկուլեսի սյուներից մինչև Չինական պարիսպ ու դեռ անդին»։

Այնուհետև.

«Պարսկաստանն սպասում է իր տասը միլիոնանոց մահմեդականներով, որոնք կարող են շրջվել Ռուսաստանի և Անգլիայի դեմ։ Ռուսաստանը կառավարում է ավելի քան քսան միլիոն մահմեդականների, իսկ Անգլիան՝ ավելի քան հարյուր միլիոնի՝ Աֆրիկայում և Ասիայում։ ավելի քան վաթսուներեք միլիոնի Զնդկաստանում։ Իսլամն աղոթում է հանուն նման շրջադարձի և հանուն գերմանական զենքի հաղթանակի»։

1914 թ. նոյեմբերի 5-ին.

«Եվ լուր պատահականություն չէ, եթե հիմա Եգիպտոսի մզկիթներում կայսր Վիլհելմը ներգրավվում է հավատացյալների աղոթքի մեջ որպես հաջի Մուհամմեդ, որպես Սուրբ երկրի ուխտավոր»։

Այս ամենին հավատում էին և կարևորություն տալիս։ Ղար-

դանելը, Կովկասը, Սուեզի ջրանցքը... սրանք գերմանացի ժողովրդի համար այնպիսի հասկացություններ էին, որոնք ավելի էին բորբոքում երևակայությունը, քան կբորբոքեր Արևելքի և Արևմուտքի մոլեգնությունը: Դարդանելի փակումն ու պաշտպանությունն անկասկած տարիներով հետաձգեցին պատերազմի վերաբերյալ որոշումը: Բայց այն հրաշքը, ինչ սպասվում էր Սուեզի և Կովկասի հանդեպ, չերևաց և չպետք է կատարվեր, քանզի այնտեղ բացակայում էր հաղթանակի ամեն մի նախադրյալ. Կովկասում թուրքական կողմի տասնյակ հազարավոր զինվորներ սովամահ եղան ու սառեցին. 1914-15 թթ. ծնռանն այնտեղ գետնի երեսից լրիվ չբացավ մի ամբողջ բանակ: Եզներով լծված սայլերը, որոնք զրեթե միակ կապն էին համարվում թիկունքի և բանակի միջև, խրված մնում էին անանց ճանապարհների ցեխի մեջ, եթե իհարկե դրանք առհասարակ ուղարկվում էին, այսինքն որքանով դրանք թուրքական վարչական հիմնարկների կամ թիկունքի սպաների կողմից գողացված և այլ ուղղությամբ տարված չէին լինում: Թուրքական բանակին Արևելյան Անատոլիայում վիճակված էր նույն բախտը, ինչ նապոլեոնականին 1812 թ., իսկ գերմանական ժողովուրդը դրա մասին պիտի նույնքան քիչ իմանար, որքան Սառնի ափին եղած աղետի մասին: Ձորքի առաջխաղացումը դեպի Սուեզի ջրանցք պետք է որ Նաումանը տեսած լիներ: Դա երաժշտական երգիծախաղի բացօթյա ներկայացում էր, ռազմական դիմակահանդես՝ աշխույժ վրանաշարժով: Այ՛ թե բան կլիներ դա Բեռնարդ Շոուի համար:

ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ԽԵՂԵ ԶԻՆՎՈՐԸ

«Ձիհաղի» սրբազան պատերազմի վրա դրված հույսը հոգեբանական ճիվաղություն էր: 150 տարուց ի վեր «Ձիհաղը» երբեք չէր հայտարարվել, այնպես որ իսկույն է՝ եթե անհնար էր տալ կոչի ենթադրվող ազդեցության գնահատականը: Իսլամը, առավել քան մեզ է հայտնի, մարդկային առողջ բանականության կրոն է: Իր սուննիական մեծամասնության մեջ նա չի ճանաչում անհանդուրժողականություն, որը մեզ մոտ հարյուրամյակներ շարունակ բորբոքում էր ինկվիզիցիային ու խարույկները: Իսլամը շատ ողջամիտ կրոն է բարքերի սուր արտահայտված ուսմունքով: Կախվածությունը հոգևորականներից ավելի աննշան է, քան նույնիսկ

բողոքականների մոտ: Բոլոր հավատացյալների համար խիստ թույլ կապի միջոցը Արաբիայի սրբություններն են, սակայն թուրքական սուլթանը երբեք խալիֆ չի եղել: Մուսուլմանները հաստատ գիտեն, որ սուլթաններն իրենց հոգևոր առաջնորդ լինելու հատկանիշը միշտ չարաշահել են միայն թուրքական պետական իշխանությունն ընդլայնելու և պահելու նպատակով: Դա նրանց դարձրել է կասկածոտ ու ծանրալուր: Մարգարեների կանաչ դրոշի ծածանումը Էյուբի մզկիթում, օրինակ, եղավ մի դատարկ ու ծիծաղելի ցուցադրում: Բայց եթե նույնիսկ սրբազան պատերազմի կոչը իսլամական աշխարհի ժողովուրդների մեջ արձագանք գտներ, ապա դա Գերմանիայի համար օր հ ու ն ու թ յ ու ն չէր լինի, քանզի այդ դեպքում բոլոր անհավատների բոլոր քրիստոնյաների, ուրեմն նաև գերամանացիների համար կոիվը պետք է որ ունենար նույն նշանակությունը, ինչ անգլիացիների, ռուսների և ֆրանսիացիների համար:

Եվ այսպես, պատերազմական գործողության ողջ ծանրությունը Թուրքիայում ընկած էր միայն թուրքական խեղճ զինվորի ուսերին, որը հենց նոր էր տուն դարձել բալկանյան երկու արյունալի պատերազմներից: Դա գյուղացին էր 14-րդ դարի առաջին թալանչիական պատերազմներից ի վեր թուրքական իմպերիալիզմի տանջված ու կեղեքված բանող կենդանին, թշվառ արհեստավորը, նվաստ ժողովուրդը, որը միշտ, լինի հաղթանակ թե պարտություն, պիտի տառապեր ու արյուն թափեր:

Թուրքական զինվորը միլիտարիզմի ամենախղճուկ ստրուկն էր: Անգետ ու հնազանդ ի վերուստ սահմանված ճակատագրին՝ երթաքայլում էր նա, քանզի նրան ծեծով դուրս էին քշում հյուղակներից ու գորանոցներից: Թե ուր էր տանում ռազմերթը, այդ մասին նա չէր էլ մտածում. մտածելն առավել մեծ համցանք էր թուրքական բանակում, քան գերմանական:

Տարիներ շարունակ Թուրքիայում եղածս ժամանակ ես երբեք այլ տպավորություն չեմ ունեցել, քան հեղձուցիչ հուսահատության տպավորությունը. ինչ-որ ոգևորության մասին, որը համակում էր սրտերը, կարող էին գրել միայն գերմանացի ռազմական թղթակիցները: Այն երբեք առկա չի եղել: **Թուրքական զինվորը ծեծվում էր, ինչպես անասունը.** նրա ընտանիքը կարող էր սովահար լինել: Քրջերը հագին, մասամբ ոտաբորիկ, մասամբ ոտքերը փալառով փաթաթած՝ նա իրեն տեսնում էր բուժօգնությունից զրկված, աղտոտությունից ու աղքատությունից առաջացող

տիֆ, խոլերա, ծաղկախտ և մալարիա հիվանդությունների քմահաճույքին մատնված: Որպես հոսպիտալի հիվանդ, ես Դամասկոսում տեսել եմ, թե ինչպես հարևան շենքերում օրական տասնյակներով մեռնում էին անտերունչ զինվորները: Շատ վատ էին կերակրում, քանի որ ավելի արժեքավոր մթերքը գողանում էին համբարակներն ու սպաները: **Չհաշված լավահամբավ որոշ զորամասեր՝ թուրքական բանակն ամբողջ պատերազմի ընթացքում սովամահ է եղել:** Թուրքական բանակն ունեցավ երկու միլիոն զոհ, որոնցից ռազմաճակատում հնարավոր է գոհված լինեին ամենաշատը 500000-ը:

Միլիոնների շան օրվան հակադրվում էր շատերի, հատկապես բարձրաստիճան սպաների շվայտ կյանքը: Այդ սուր հակադրությունն, այնուհանդերձ, այնքան համբերատար գերմանացիներին կմղեր զոհաբեր բախումների և մարդասպանության: Ինքնըստինքյան հասկանալի էր, որ սպաները պիտի գողանային, մանավանդ որ նրանք հաճախ ամիսներով ստիպված էին լինում սպասել իրենց աշխատավարձին: Թուրքական բանակը տոկոսային հարաբերությամբ ավելի շատ սպաներ ուներ, քան գերմանականը: Իսկ այդ պարոնները, բնականաբար, ուզում էին հնարավորին չափ հաճելի կյանք վարել: Եվ գերակշիռ դեր էր խաղում կաշառքը Բ ա թ ի շ ը, հատկապես վերին ատյաններում: Աշխարհամարտի ընթացքում Դամասկոսում լինում էին ամենաանհավատալի կաշառակերության խայտառակություններ: Դամասկոսի ռազմական պարետության ղեկավարությունը առնվազն կես տարին մեկ փոխում էր իր տնօրենին: Այդ կարճ ժամանակահատվածում տվյալ ղեկավարը «վաստակած էր լինում» իր կարողությունը: Դամասկոսի վաճառականներն այդ մասին կարող էին զարմանահրաշ բաներ պատմել, թե ինչ գումարներ էին խլվում իրենցից այդ կարճ ժամանակի ընթացքում:

Իսկ զորանոցներից լսվում էին այն խեղճ մարդկանց ցավագին գոռոզոռոցները, որոնք աննշան օրինազանցության դիմաց ստանում էին իրենց բասթոնաղը՝ հարվածներ մերկ ներբաններին՝ մինչև որ պաթում էր մաշկը: Արդեն 1915 թ. փողոցներում կարելի էր տեսնել բութ հայացքով մարդկանց պարաններով իրար կապած խմբեր, որոնց բռնել էին որպես դասալիքներ և զորանոցում ենթարկում էին մշակման, ինչին յուրահատուկ վարպետությամբ տիրապետում էին «Արևելքի ազնվայրերը»՝ խոշտանգում և սով:

Աշխարհամարտի առաջին տարում արդեն կային հարյուր հազարավոր դասալիքներ: Ով կարողանում էր վճարել 47 ֆունտ, դրանով ազատվում էր մարտական ծառայությունից: Սակայն խեղճ մարդը, հատկապես եթե նա քրիստոնյա էր, պետք է ընտրություն կատարեր զորամասի անասնական վերաբերմունքի և թաքնվելու փորձի միջև: Երկրի միակ տեղը, ուր հարթ էր ընթանում զորահավաքը, Անատոլիայի զուտ թուրքական շրջաններն էին: Հակառակ դրան, Միջագետքում և Սիրիայում արդեն 1916 թ. իրարանցումն այնքան մեծ էր, որ փոխարքա Ջեմալ փաշան մի օր հրաման արձակեց՝ մահապատժի ենթարկել բոլոր բռնված դասալիքներից յուրաքանչյուր տասներորդին: Մի օր ես Դամասկոսի փողոցներում ու հրապարակներում իրոք տեսա 24 կախաղան, որոնցից դասալիքներ էին կախված: Եվ համարյա ամեն օր մեր ծուլագործարանի կողքով մի սայլ էր անցնում, որից ծորում էր գնդակահարված դասալիք-դավաճանների արյունը:

Թղթակիցները դա մեզ չէին պատմում: Գրաքննության անհաշիվ ատյանների համար, որոնք Գերմանիայում հասարակական կարծիք էին ստեղծում, պիտի ամեն ինչ կատարյալ ներկայացնար:

ԹՈՒՐԶ ՓԱՇԱՆԵՐԸ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ ՄՈՒԿԱՐՆԵՐԸ

Անկարան այս օրերին հրաժարվեց փաշայի տիտղոսից և դրանով հերթական մի կտոր ռոմանտիկա չափտեց պատմության աղբադուլի մեջ, մի կտոր արյունաշաղախ, ահավոր, մեզ՝ արևմուտքցիներիս համար առասպելական դարձած իշխանության կատարելությունից, որն անհատներին թույլ էր տալիս ամեն տեսակ, թեկուզ և այնքան խելահեղ տրամադրության գոհացում: Վիլհելմ II-ը սիրով կզլխատեր իր պալատականներին: Դա պիտի բարի ցանկություն մնար: Նրա բարեկամ Աբդուլ Համիդը կարող էր նաև կտրած գլուխներն իր ոտքերի մոտ գլորել տալ: Ի՞նչ բախտի կարժանանային սոցիալ-դեմոկրատները, եթե Վիլհելմը կարողանար վարվել այնպես, ինչպես ինքն էր ուզում: Երբ Աբդուլ Համիդի երևակայությունն առանձնապես գրգռված էր լինում ֆրանսիական հեղափոխության զարհուրելի պատմությունների ընթերցումով, նա ի վիճակի էր լինում դեռ հայերի ջարդի

ուղղակի հրաման արձակել, և հաջորդ օրն իսկ Ստամբուլի ու Ադանայի փողոցները սփռված էին լինում սպանվածների դիակներով: Մեր որոշ գեներալներ, անշուշտ, գոռոզանում էին Բելգիայում և Լեհաստանում, բայց այնուամենայնիվ նպատակահարմար էին համարում իրենց համար վերցնել ղեկավարի մի տեսակ վկայական 93 գիտնականի ստորագրությամբ: Թուրք տիրակալների համար արգելքի հետքն իսկ գոյություն չուներ: Սահուն գերմաներեն և ֆրանսերեն խոսող այս աղաները պատերազմի ընթացքում սեփական երկրում իրենց ավելի վատ էին պահում, քան անգլիացիները Տրանսվաալում: **Էնվեր փաշան սպաներին ապտակում էր հավաքված շարքային կազմի ներկայությամբ:** Որպես Սիրիայի փոխարքա, Ջեմալ փաշան պահանջ զգաց գեղեցկացնել իր աթոռանիստ Դամասկոս քաղաքը: Նրա համար փողոցները բավարար չափով լայն չէին: Դրա համար էլ նա մի օր երկար փողոցի բնակիչներին սփնններով քշել տվեց տներից և զինվորների ուժերով քանդել տվեց շենքերը: Անօթևան դարձած մարդիկ եկել և ուզում էին գտնել իրենց ապրած տեղը բայց փողոցն ավելի էր լայնացել: Երբ 1915 թ. վտանգ կար, որ Դարդանեյը չէր դիմակայի դաշնակիցների հարձակումներին, սուլթանն ստիպված էր իր արքունիքով տեղափոխվել Եսքի-Շեհիր: Այնտեղ, տների մի ամբողջ շարք վերացվեց մի ժամվա ընթացքում: Բնակիչները պառկած էին տառաջիորեն փողոցում: Բայց թեև Մեհմեդ Ռեշադ V-ը կարողացավ մնալ Ստամբուլում, այնուամենայնիվ, փողոց չարտվածներին մինչև պատերազմի ավարտը իրենց բնակարանը չվերադարձվեց: 1917 թ. ամառային մի վաղ առավոտ Դամասկոսի շուկայի հրապարակում ես տեսա **յոթ կախաղան:** Դրանցից կախված էին սիրիական երեւելի ու հարուստ ընտանիքների գլխավորները: Այդ նույն ժամին կախաղան հանվեցին Բեյրութում քսանհինգ, Երուսաղեմում՝ յոթ, Հալեպում՝ յոթ, Հոմսում՝ չորս բարձրաստիճան անձինք: Ջեմալ փաշան կարգադրեց հաղորդել ապշած հասարակայնությանը, որ մահապատժի ենթարկվածները գերդավաճաններ են եղել: Նրանց ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվեց պետության կողմից: Եվ դա, ամենյան հավանականությամբ, ահավոր ոճիրի գլխավոր նպատակն էր:

Ջեմալ փաշան Էնվերի ամենաաչքի ընկնող մրցակիցն էր: Թեև Ջեմալը ռազմածովային նախարար էր, բայց ամբողջ պատերազմի ընթացքում գլխավոր հրամանատար էր Սիրիայում: Ու-

րենն ենվերն էր միահեծան վճիռ կայացնողը ռազմական բոլոր հարցերում: Նրա կարծիքով Ջենալը երբեք էլ բավական վճռականություն չի ցուցաբերել: Այնուհանդերձ, Ջենալի ենթակայության տարածքում այնքան շատ բռնություններ էին ծավալվում բնակչության դեմ, որ դրանց նկարագրության համար հատորներ են պետք: Երևի թե դրա գլխավոր մեղսակիորը ևս համակարգն էր, բայց գերմանացի պատասխանատու անձանց չէր կարող անտարբեր թողնել այն, որ Սուեզի ջրանցքի թուրքական ռազմածակատում չափանիշ ծառայող այրը հանրության կարծիքով ոչ միայն անկարող էր ռազմական առումով, այլև առավել շատ համակրում էր Անտանտին, քան Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներին: Բայց բեռլինցիների համար ըստ երևույթին բավական էր, որ փաշաները նրանց թույլ էին տալիս հենց Թուրքիայում անընդհատ ձեռնարկել երևակայական պլաններ: Բաղդադն ու Դամասկոսը դարձան ելման կետեր գերարկածային և ամենաանհիմաստ արշավախմբերի համար: Ձինված տոզած քսակներով՝ նրանք ձգվում էին դեպի Պարսկաստան և նույնիսկ դեպի Աֆղանստան (Հնդկաստան տանող ուղին)՝ առանց գաղափար իսկ ունենալու, թե մարդիկ, ի դեպ, ի՞նչ էին ուզում այդ երկրներում: Փաշաներն էլ սկսեցին կասկածել, որ Բեռլինում կորցրել են բանականությունը: Դամասկոսից Հեջազի և Կարմիր ծովի վրայով մի զորասյուն ձգվեց դեպի Հաբեշստան՝ այնտեղի կայսերը հանձնելու Գերմանիայի կայսեր անձնական ձեռագիր նամակը: Դժբախտաբար Հաբեշստանի կայսր Նեգեսթին չիրագործեց Վիլհելմ II-ի գայթակղիչ պլանը հենց Կենտրոնական Աֆրիկայից ոտնատակ տալ Եգիպտոսը: Դա շողշողուն ժամանակ էր բոլոր հնարավոր արկածախնդիրների համար: Ամենախայտաբղետ ֆիզուրը ծերունի շեյխ Աբդուլլահն էր, որն իր զորասյան հետ Կարմիր ծովի ափին հետ էր շարտվել բեդվինների կողմից և մեծ չարչարանքով կրկին հաղթահարում էր Դամասկոս տանող ճանապարհը: Աբդուլլահը ծագումով գերմանացի էր, և իսկական անունն էր Քարլ Նոյֆելդ: Ութսունական թվականներին նա գերեվարվեց Վերին Եգիպտոսում Մախդիի՝ նոր մարգարեի կողմից և բանտարկվեց յոթ տարի, մինչև որ նրան ազատեց Քիչիները Օմդուրմանի դահիճը: Նոյֆելդը, որն ի դեպ իր տառապալի ժամանակաշրջանի մասին շատ ընթերցվող մի գիրք էր գրել «Խալիֆի շղթաներով կապկապած», քառասուն տարուց ի վեր մահմեդական էր, արաբերենի հիմնավոր գիտակ, բայց մուլագար, բացարձակ անընդունակ՝ լըր-

ջորեն կատարելու որևէ հանձնարարություն: Նա ապրում էր Ռամասկոսում, իմ անմիջական հարևանությամբ, հեքիաթային իշխանի նման և անտարակույս կոռուպցիոն փրկիչի դեսպանը սեփական մոտ, եթե չլիներ նրա վերահաս մահը 1918 թ. ամռանը, Բեռլինի մոտ գտնվող Բուխ քաղաքի հիվանդանոցներից մեկում:

Այնչափով, որչափով փաշաները գիտակցեցին այն անպարտապահությունն ու անվճարականությունը, որով գերմանացիները հանդես էին գալիս թուրքիայում, իրենք փրկեցին իրենց ինքնիշխանությամբ: Այդքան հարմարավետ նրանք դեռ երբեք չէին կարողացել կառավարել: Պատերազմական դրությունն սկսվելուն պես նրանց համար վերացավ արտաքին աշխարհի որևէ կարծիք հաշվի առնելու ամեն մի հիմնավորում: Հեծյալ զույգը ցամաքում ոչ մի արգելք չէր ընդունում: Ղաշնակիցն ամեն օր իրեն կոտորում էր սիրո բացատրության մեջ հանուն այն ամենի, ինչ թուրքական էր: Նախարարները հաղթական ընդունելության էին արժանանում Գերմանիայում: Գերմանիան դրանից զատ ստանձնեց թուրքական ռազմական ապարատի ֆինանսավորումը: 10900 միլիոն ոսկեմարկ, դրանից 3900 միլիոնը զուտ ոսկով, ուղարկվեց Կոստանդնուպոլիս ու Սոֆիա: Նման գահավեժ հոսքի մեջ ֆունտը, ֆրանկը և ռուբլին երբեք այնպես չեն գալարվել, ինչպես ահա մարկն էր գալարվում: Բեռլինը երազում էր ոչինչ բաց չթողնել թուրքական տեսանկյունից իրականացնելու հաղթանակի նախադրյալները: Գործի անցան թալեսթոն ու էնվերը: Նրանք մարտադաշտը տեղափոխեցին իրենց երկրի ներսը և այնտեղ հաղթեցին իրենց թշնամուն այնպիսի հիմնավորվածությամբ, որը իրավունք է տալիս նրանց անունները թվարկելու ընդամենը պատմության ամենահայտնի դահլիճների շարքում:

ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ

Ավելի քան մեկ միլիոն անպաշտպան հայերի կոտորածը կարելի է հնարավոր համարել միայն, եթե պատկերացնենք թուրքական կայսրության կազմավորման ընթացքը: Պատմության այս հատվածը սարսափներով ու ոճիրներով գերազանցում է համաշխարհային պատմության յուրաքանչյուր այլ դարագլխի: Ամերեկայելի է թվում, թե որչափով կարող էր հանդարտվել օսմանյան կայսրության մեծերի՝ մինչև նորագույն ժամանակներս շա-

րունակվող կամայականությունը դաշույնի, թույնի, խեղդամահ անելու և անամոթ զոդության ուղեկցությամբ: Հիշենք, որ Աբդուլ Համիդի արյունալի ոճրագործությունները մեծ մասամբ կատարվում էին հենց մեր դարում: Բայց դա չէր խանգարում Գերմանիայի կայսրին լինելու դարանակալ մարդասպանի բարեկամը, ինչպես պարսիկ հրեշ Նասրեդդինի դահճությունը հետ չէր պահում եվրոպացի գերիշխաններին այնպես հանդիսավոր մեծարելու անոյնարբու շահին, ինչպես հիմա պարոն Ամանուլլահին:

Բ Ո Ն Ո Ւ Յ Ո Ւ Ն, **բռնություն** և դարձյալ **բռնություն**. սա է թուրքական պատմության խորհրդանիշը: Այդ նույնը չի՞ կարելի ասել նաև համարյա բոլոր ժողովուրդների պատմության վերաբերյալ: Անշուշտ, սակայն աշխարհի չափանիշ ծառայող ոչ մի մասուն կործանարար ուժերն փյնպիսի բացառիկությամբ չեն իշխել, սուրն իրավունք չի ունեցել այնպես ճնշել հոգևոր, վերակառուցող ուժերին, ինչպես Թուրքիայում:

200 մեծ վեզիրներից 76-ը մահացել են ոչ բնական մահով: Սպանվել է բոլոր սուլթանների մեկ երրորդը:

Այն բանից ի վեր, երբ Չինգիզ խանի հորդան Սուլեյմանի թուրքական մի փոքրաքանակ բազմություն քշեց բերեց և ստիպեց բնակություն հաստատել Անատոլիայում, թուրքերն ապրել են միայն թրի եկամուտով: Նրանք իսկույն դարձան ռազմաճորտերը այն սելջուկների, որոնց հողը իրենք արագությամբ յուրացրին և փառահեղ շինությունները կործանեցին: Դեռևս Օսմանը այն ցեղապետը, որի անունով կոչվեց թուրքերի դինաստիան, երազում էր համաշխարհային տիրապետության մասին: Նա փառաբանվում է հատկապես նրանով, որ նետահարել է իր 90-ամյա հորեղբորը, որն ուզեցել է խանգարել նրան՝ նվաճելու ինչ-որ մի ամրոց: Նրա որդին՝ Օրխանը (1326-1359 թթ.), ստեղծողն էր եմիլներինների զորամիավորման, որն իր արարքներով Եվրոպան ու Ասիան շուտով պիտի լցներ ահուսարսափով: Դա մեկն էր այն ամենաարտասովոր մշտական բանակներից, որ հայտնի է ռազմական պատմությանը: Այն համալրվում էր քրիստոնյա տղաներով, որոնց ավարում էին ռազմարշավների ժամանակ կամ քաշում տանում էին Փոքր Ասիայի հույն և հայ ընտանիքներից: Արդեն տասը տարեկանից սկսվում էր ռազմատենչ կրթությունը: Սնուցումը պարզապես արտակարգ էր: Դրան տրվում էր այնպիսի նշանակություն, որ մսի կաթսան դարձավ գնդի խորհրդանիշը, իսկ գնդապետը կրում էր չոբաքի տիտղոսը: Մասնագի-

տացած զինվորների այս շփացած պրետորյան գվարդիայով առաջին սուլթանները գերազանցում էին իրենց ժամանակի յուրաքանչյուր այլ ռազմատենչ տերության:

Կոստվոյի մոտ ընկած Ամզելֆելդ կոչվող ռազմի դաշտում տարած հաղթանակով, որտեղ 1389 թ. ջախջախվեց Սերբիայի պետական իշխանությունը, Մուրադ I-ը թուրքական կայսրությունը դարձրեց աշխարհահռչակ տերություն: Ճակատամարտում Մուրադն ընկավ սերբի դաշույնից: Նրա որդի Բայազիդ I-ն իր իշխելու գործունեությունն սկսեց եղբորը խեղդելով և դրանով մտցրեց զարհուրելի մի սովորույթ. համարյա յուրաքանչյուր գահակալություն ուղեկցվում էր **եղբոր և ազգականի** սպանությամբ: Մուհամմեդ III-ը (1595-1603) այդպես քառասյուն գահի առաջ **բուրգի նման իրար վրա կիտել տվեց իր տասնյոթ եղբայրների գլուխները:** Գահաժառանգները քշվում էին **արքայազնականդակի** մեջ, ուր հաճախ անցկացնում էին իրենց կես կյանքը՝ նյարդայնացումը փարատելով ալկոհոլով ու կանանցով, այնպես որ «կալանավորները», հասնելով իշխանության, մեծ մասամբ տհաս էին լինում պատասխանատվության համար: Օսման մեծ նվաճողների համար ընդունելի էր միայն, որ իրենց տերությանը կցեին ընդարձակ հողային տարածություններ, ավար վերցնեին ու ժողովուրդներին շահագործեին: Թուրքիան հաճախ անվանել են «Արևելքի Պրուսիա»: Եթե վայրագ բռնությունը պիտի լիներ պրուսականության առանձնահատուկ հատկանիշը, ապա թուրքերը, համեմայն դեպս, դեռ ավելի շուտ և առավել հաջողությամբ պրուսացիներ կլինեին, քան Հոհենցոլերների հպատակները: Սակայն երկուսին էլ հատուկ է բարոյապես նվաճելու անկարողությունը:

Սուլթանի պալատը պիտի որ հսկա տերություն սնուցող կենտրոն լիներ. սակայն նա գնալով դառնում էր լափող ուռուցք, որ կասեցնում էր օրգանիզմի աճը և ուժասպառ անում նրան: Էսքի - պալատը, որի անհամար սենյակների խառնափնթորությունը այսօրվա դիտորդի համար լի է անթաքույց սարսուռով, ինչ-որ ժամանակ, Սուլեյման Մեծի (1520-1566 թթ.) բառերով ասած, եղել է **աշխարհի կենտրոնակետը:** Բուդապեշտից մինչև Պարսկաստան և Թունիս ընկած տարածության տիրակալներն այստեղ ունեին իրենց աշխարհը, մի առկայծող աշխարհ, մի հեքիաթ հազար ու մի գիշերից՝ ստեղծված բոլոր դժոխքներով ու դրախտներով: Մի աշխարհ, որն իր ամենափայլուն ժամանակներում նե-

րառում էր բոլոր ժողովուրդների **հազար ամենագեղեցիկ կանանց և քսան հազար պալատականների**, որոնց ծառայական պարտականությունները ամփոփված են հիսուն հատորներում: Այստեղ իրենց տեղն են ունեցել Կլավդիոսի, Կալիգուլայի, Ներոնի, Դոմիցիանի բոլոր մոլեգնությունները, ինչպես նաև Ալեքսանդրի ու Կեսարի իշխանությամբ արբեցումը: Այստեղ կարող էր որևէ բռնակալի ճակատի կնճռոտումը հարյուր հազարավորների համար մահ նշանակել. այստեղ պետք է եվրոպական երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչները խոնարհվեին սուլթանի առաջ այն բանից հետո, երբ նրանք ժամերով հլու-հնազանդ սպասել էին, և պալատականները խուզարկել էին նրանց գրպանները: Թուրքիան իր փայլուն ժամանակներում դեսպաններ չէր ուղարկում օտար երկրներ: Ստամբուլը սուլթանի ապարանքը, աշխարհի կենտրոնն էր: Եվ այնտեղ իշխում էր սարսափը: Ինչպես առասպելական Թուրանդոթ արքայադստեր ամրոցում՝ պալատի սրահներում մահապատիժներ էին ի կատար ածվում: Եվ այն նախարարները, որոնք դեռ հենց նոր իրենց աչքի առաջ գլխատել կամ խեղդամահ էին անել տալիս որևէ ամբաստանյալի, պիտի ակնկալեին, որ որևէ որոշակի դարպաս մտնելուն պես իրենք պիտի բռնվեն և տեղնուտեղը մահապատժի ենթարկվեն: Քանզի ամեն ինչից վեր էր մեծ տիրակալի քմահաճույքը, իսկ երբեմն դրանից էլ վեր էր երջանկության թե դժբախտության պահերին համերաշխ ենդիչերիների կամքը: Պալատի նախաբակում ենդիչերիների չինարի ծառն էր, որի տակ զինվորականությունը կտրում էր այն բարձրաստիճան պաշտոնյաների զուխները, որոնք դուր չէին գալիս թուրքական կայսրության զինված ուժերին: Գլխավոր դարպասի մոտ (Բաբ ի Ղունայուն) դեռ կարելի է տեսնել այն որմնախորշերը, որոնցում, կեռ մեխերին ամրացված, ժողովուրդներին ի ցույց էին դրվում գլխատվածների զուխները: Անկումը աստվածակերպությունից դեպի ոչնչություն միայն մի քայլ էր, ճիշտ այնպես, ինչպես միայն մի քայլ էր անընդունակ ստրուկից մեծ վեզիր դառնալը, եթե նա ակնթարթի բարեհաճությամբ դուր գար սուլթանին:

Առաջին սուլթանները զինվորական կայսրերն էին, ինչպես Ասորեստանի տիրակալները: Նրանք իրենց իսկ զորապետներն էին. նրանցից մի քանիսը, ինչպես Սուրադ I-ը, Բայազիդ I-ը և Սուլեյման II-ը ընկան ռազմի դաշտում: Նրանց գործողությունները դաժան էին, հաճախ՝ բարբարոս, բայց ամենայն անսահման

ամբարտավանության դեպքում էլ նրանք, այնուհանդերձ, ունեին պատասխանատվության ու վեհության մի աննշմար շող: Դրանք ուժեղ խառնվածքով անձինք էին: Բայց խելացնորությունը պիտի շուտով բոլոր ձևերով ցնցեր օսմանի տունը: Ինչը Հաբսբուրգների, Վիթելսբախների և Հոհենցոլերների մոտ կործանվեց ազգակիցների բազմացումով, պիտի սուլթանների մոտ ընթանար սամ-ծարձակ **անքարոյականությամբ**: Յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր թագադիր վիժվածքը: Օսմանների մոտ կարելի է գտնել **նույն** հերթականությամբ, **նույն** գահի վրա, **նույն** ժողովրդի վրա բաց թողնված խեղկատակներ, հանցագործներ ու անառակներ, ինչպիսիք են Իվան Ահեղը, Ֆիլիպ II-ը, Ալեքսանդր VI պապը, Լյուդովիկոս XV-ը, Ֆրիդրիխ Վիլհելմ I-ը և II-ը: Եվ չի կարելի զարմանալ, որ գերազանց կազմակերպված ենիչերիները առավել հաճախակի էին կարողանում պետության ներսում պետություն ստեղծել և անօրինակ ազդեցություն ունենալ: Նրանք սուլթաններին հղիացնում ու կատաղեցնում էին, փաշաներին՝ պետությամբ խաբել տալիս. կուսակալները կարող էին գավառները սարսափելի տանջանքի ենթարկել, բայց վա՛յ այն սուլթանին կամ մեծ վեզիրին, ով կհանդգներ նվազեցնել ենիչերիների արտոնություններից մեկնումները: Նրա կտրված գլուխը հաջորդ առավոտն իսկ կգարդարեր Բաբ ի Հումայունի կողքի որմնախորշերից մեկը: Այդպես իրենց վախճանն ունեցան երկու սուլթան և քսաներկու մեծ վեզիր: Եվ Թուրքիան դեռ հարյուր տարի առաջ կփլուզվեր ենիչերիների բռնակալական իշխանությունից, եթե 1828 թ. Մահմուդ II-ին չհաջողվեր Հուսեյն փաշայի ջանքերով Կոստանդնուպոլսի ծիու շուկայում **գնդակոծությամբ վերացնել այդ անհնազանդ տղաներից 40000-ին**:

Եթե մարդ այսօր ինքն իրեն զարմացած հարց տա, թե առհասարակ ինչպե՞ս հնարավոր եղավ, որ գերմանական հզոր տերության ղեկավարությունը համաշխարհային պատերազմի ժամանակ այնքան թուլակամ գտնվեց երիտթուրքերի հանդեպ, ապա ինքը դա չի կարողանա բացատրել միայն այն անտարբերությամբ, որը պատերազմի ընթացքում գոյություն ուներ ընդհանուր առմամբ ամենազարհուրելի արյան խրախճանքների հանդեպ: Ո՛չ, բոլոր տեսանկյուններից երիտթուրքերը նախորդ թուրքերի ժառանգորդներն էին: Այս նորեկուկները համակված էին իշխանության հասնելու դիվային կամքով: Նրանք համաձայն էին Թուրքիային կրկին հսկայի կերպարանք տալու ամեն մի միջոցի,

որպիսին նա երբեմնի եղել էր, որպեսզի իրենք մյուս տերությունների հետ վարվեին այնպիսի վայրագությամբ, ինչը նրանք հարյուրամյակներ շարունակ համբերությամբ հանդուրժել էին: Պատերազմի ժամանակ թուրքիայում ապրող ոչ բոլոր գերմանացիներին են դարձել «թուրքոֆիլ», ինչպես ուզում է մեզ ներկայացնել պարոն Յեքը, ոչ, նա պարտավոր էր միայն ներթափանցող հայացքով նայել էֆենդիների շողոքոք դիմակի միջով, լսել, թե ինչ էին խոսում մարդիկ միայն տեսնելու, թե ինչպես մենք յուրաքանչյուր քայլափոխի խաբվում էինք և կողոպտվում, այդ դեպքում նա կիմանար, որ մենք լուկ միջոց էինք նպատակի համար, գործոն ինչ-որ հաշվարկի մեջ, ինչը միայն իրենց ու իրենց կլիկի համար մտադիր էին կատարել պարոնայք թալեաթը և ենվերը:

Կայսր Ֆերդինանդը 1528 թ. հունգար Չաբերդանաչին դեսպան ուղարկեց Ստամբուլ: Երբ նա կայսեր հանձնարարությամբ պահանջեց մերձդանուբյան որոշ վայրերի վերադարձումը, ինն ամսով բանտարկվեց: Ռուսական ցար Վասիլի Իվանովիչը երկու դեսպան ուղարկեց դեպի Բելգրադ ճամփա բռնած ռազմական ճամբար սուլթան Սուլեյման II-ի մոտ: Երկուսն էլ այլևս չվերադարձան: Երբ մի վենետիկցի դիվանագետ 1572 թ. Լեպանոյի ծովային ճակատամարտում թուրքիայի կրած պարտությունից հետո եկավ Ստամբուլ սուլթանի հետ հաշտություն կնքելու, ստացավ «թուրքական» պատասխան. **նրան ցույց էին տվել Կիպրոսի պաշտպանի՝ ողջ-ողջ մորթագերծ արված վենետիկցի Բրազադինոյի դաբաղած կաշին:** 1632 թ. թուրքերը կողոպտել էին ֆրանսիական մի նավ: Դեսպանորդը իր թարգմանի միջոցով սուլթանին էր հանձնել մի բողոք: Ի՞նչ արեց սուլթանը: Մուրադ IV-ը, որը լավագույն սուլթաններից մեկի համբավ ուներ, իր աչքի առաջ դժբախտին ողջ-ողջ ցցի հանել տվեց: Բնականաբար, թուրք մեծավորները երկու հարյուր տարուց ի վեր այլևս չէին կարող նման հրեշավորություն թույլ տալ իրենց՝ ուրիշ տերությունների հանդեպ: Բայց որտեղ պատեհություն է եղել, նրանք բաց են թողել իրենց արյունարբության սանձերը: Դեռ հարյուր տարի առաջ, Յունաստանի ազատագրության պայքարում, նրանք Քիոսում և Փսարայում մորթեցին 50000 տղամարդ, կին ու երեխա, իսկ 50000 հոգու էլ վաճառեցին ստրկության: Դելաբրուան դա պատկերել է իր կտավի վրա, որը պահվում է Լուվրում: Վերջին տասնամյակներին հայերի սպանությունները գնալով դարձան

ավելի հաճախակի և առավել զարհուրելի: Արդեն որոշ բաներ ասվել են այն ահաբեկումների մասին, որոնք տեղի ունեցան դեռևս մեր ժամանակներում: Արդուլ Համիդի իշխանության ներքո: Սակայն թուրքական պատմության բ ո լ ո ռ սարսափների պսակը 1915 թ. կովկասյան ցեղասպանությունն էր:

* * *

Թուրք ժողովուրդը մշակույթ ունեցող ժողովուրդ չէ՝ բառիս լայն իմաստով: Նրա լեզուն կանգնած է նեգրական իդոմի մակարդակի վրա, բայց նորակոչիկների վարժեցման համար նմանը չունեցող լեզու է: Գրականության մասին հազիվ թե խոսք կարող է լինել. ինչ ստեղծվել է այդ բնագավառում, մասամբ շատ վիճելի պատճենումներ են՝ վերցրած պարսկական և արաբական մատենագրության մեծ գանձարանից: Բացի դրանից, թուրք գրողներն օգտվում էին այն, այսպես կոչված, մտավորական լեզվից, որն իր վերամբարձությամբ ոչ մի հասարակ թուրքի կողմից չի ընկալվում: Երբեք գոյություն չի ունեցել թուրքական ճարտարապետություն: Իրենք պարզապես կործանել են այն ամենը, ինչ ժառանգել են նախորդ ժամանակներից: Վիթխարի կառույցները ծագում են նախաթուրքական ժամանակներից (Այա Սոֆիան, Նեֆրիտե մզկիթը*) կամ էլ կառուցված են սուլթանահպատակ քրիստոնյա ճարտարապետների կողմից: Գիտությունը տեղ չի ունեցել թուրքական հողում: Թուրքը կարողացել է ընդօրինակել, այն էլ խիստ մակերեսայնորեն, առանց սակայն հոգևոր որևէ բնագավառում իսկապես ստեղծագործաբար աշխատելու:

Սակայն Թուրքիան վարել է պատերազմներ, պատերազմներ և դարձյալ պատերազմներ: Նա եղել է երկրագնդի ամենառաժմատենչ պետությունը: Որտեղ նժարի վրա պետք էր դնել բռունցքը, ահը, ավերումների կատաղությունը և ոչ թե ոգին ու զաղափարը, այնտեղ եղել է էֆենդիների ակտիվ գործունեության դաշտը: Գերմանիայի համար խայտառակություն է, որ ինքը դաշնակից դարձավ եվրոպական ձևով հարդարված այն հանցագործների հրոսակախմբին, որոնք սպասում էին միայն հարմար վայրկյանին՝ իրագործելու համաշխարհային պատմության ամենախոշոր ավազակային կոտորածը:

* Իմա՝ Կապուլտ մզկիթը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Հայերը, ինչպես և մյուս բոլոր ժողովուրդները, հրեշտակ չեն: Բոլորի նման նրանք էլ իրենց հատկանիշներով ձևավորվել են հարազատ եզերքի առանձնահատկությունների և մշտափոփոխ պատմության ընթացքի ազդեցությամբ: Հազարամյակներ ի վեր այս ժողովրդի բախտը որոշվել է Առաջավոր Ասիայի բոլոր մեծ տերությունների հայկական լեռնանցքներին տիրելու կամքով: Ասորեստանցիները, պարսիկները, հռոմեացիք, պարթևները, արևելյան հռոմեացիք, թուրքմենները, մոնղոլները, սելջուկները, թուրքերը, նորպարսիկները և ռուսները գոտեմարտել են հանուն Կովկասի և մուգ կանաչագորշավուն հողագույն երկիրն անընդ-հատ ներկել են արյամբ, ստիպել, որ ծորերն արծազանքեն պատերազմի ֆուրիայի մոլեգնությունը և տանջահար մարդկանց վայնասունը: Ինչ էլզաս-Լոթարինգիան, Լեհաստանը, Իռլանդիան հանդուրժել են հարյուրամյակներ, Հայաստանը ստիպված է եղել տոկալ հազարամյակներ:

Հավանաբար, հայերն իրենց երկրի անդրենածիններն են: Հին հայերենը, որն այսօրվա խոսակցականից այնքան է տարբերվում, որքան Պերիկլեսի լեզուն այսօրվա հույների լեզվից, անկասկած հնդեվրոպական է:

Այս ժողովրդի համար տարակարգ դժբախտություն է եղել, որ ինքն իր երկիրը երբեք միայնակ չի բնակեցրել: Նա ապրում էր հովիտներում, մինչդեռ բարձրլեռնային վայրերում մոտ 4000 տարուց ի վեր մնում էին քրդերը, որոնք բեդվիդների նման երբևէ նստակյաց չեն եղել, մնում էին կիսաքոչվոր և չէին ճնշվում որևէ նվաճողի կողմից: Քրդերն ու հայերը միշտ էլ ոխերիմ թշնամիներ են եղել: Հովիտներում ապրող հողագործ և առևտրով զբաղվող հայերը միշտ ենթարկվում էին քրդերի ավազակային հարձակումներին: Եվ բոլոր կոտորածներում, ինչպես նաև 1915 թվականին հայերին բնաջնջելու գործում, քրդերն աղետալի դեր են խաղացել:

Հայերը քրիստոնյա են: 301 թ. նրանց Տրդատ II թագավորը մկրտվեց Գրիգոր Առաքյալի կողմից: 451 և 491 թթ. եկեղեցական ժողովներում նրանք բաժանվեցին մեծ եկեղեցուց, կազմեցին սեփական եկեղեցական համայնք Գրիգոր Լուսավորչի անունով: Հայ եկեղեցին իր սովորույթներով այնչափ թմրած է, որ օտարը, որ ներկա է լինում եկեղեցական ծիսակատարությանը, կարող է

ստանալ անհոգի տաղտկալի ծնականության տանջալից տպավորություն: Համենայն դեպս, հայկական մի հանդիսավոր հուղարկավորության ժամանակ ես չկարողացա հաղթահարել այդ զգացողությունը: Հայկական կրոնը, սակայն, եղել է ծավալուն գրականության երբեմնի աղբյուրը, որի մեծագույն բանաստեղծներն են եղել Եղիշեն ու Մովսես Խորենացին: Լուսավորչական եկեղեցու հոգևոր առաջնորդը էջմիածնի կաթողիկոսն է, որը գտնվում է ծայրագույն սրբության՝ Սուրբ Գրիգորի աջ ձեռքի հովանու տակ:

Հայ ժողովուրդը թուրքական պետության շրջանակներում բնականաբար վարել է որոշակի ինքնուրույն կյանք: Դա բխում էր նրա յուրահատկությունից, նրա գործելակերպի ոլորտի փակվածությունից: Այդ դեպքում ինչո՞ւ հայերը չէին հարմարվում երկրի տերերին: Եթե այս հարցը տանք լեհերին, չեխերին, ռուսիններին*, խորվաթներին, այն տանք ամբողջ աշխարհի նախկին և այժմյան փոքրամասնություններին, միշտ ու ամենուրեք կատանանք այն պատասխանը, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր կերպի պահպանման ու հոգացողության հիմնավոր իրավունքը, որքանով որ այդ ընթացքում չի ոտնահարվի մի այլ ժողովրդի նույն իրավունքը: Ո՞ւմ պիտի հարմարվեին հայերը: Թուրք էֆենդիները երկրագնդի ամենակաշառակեր պարոնների կաստան են: Թուրք ժողովուրդը... խեղճ, տանջված, բթացած գյուղացիների մի կարգ կարդալուն ու գրելուն անտեղյակ, իշխող խավի համբերատար գրաստը... Բարեկիրթ ժողովրդի համար այստեղ որտե՞ղ կարող էին ընկած լինել շփման եզրերը: Բայց, այնուամենայնիվ, հայերը շփվեցին, որքանով դա միայն հնարավոր էր: **Հայոց լեզուն գնալով անհետանում էր, թուրքերենը դառնում էր առօրյա լեզու:** Ես չեմ ճանաչել որևէ հայի, որը թուրքերեն չխոսեր: Մոլթեքեն իր մոտը հղած, հմտորեն գրված նամակներում փառաբանելով վեր է հանել հայերի ուղղակի մանկական վստահությունը սուլթանի արդարամտության նկատմամբ: Այն ժամանակ, մոտավորապես 1840 թ., հայերի սպանությունները դեռ այդքան սովորական չէին դարձել, և Գերմանիան էլ դեռ թուրքական շահագրգռվածություն չուներ: Բայց 1898 թ., երբ մի կողմից կոտորածները միայն մի քանի տասնամյակի ընթացքում հարյուր հազարավոր զոհեր էին պատճառել, մյուս կողմից, սակայն, գերմա-

* Ռուսին = ուկրաինացի:

նական հասարակայնությունն արդեն սաստիկ հեղեղվում էր թուրքիայում գերմանական հեռանկարների մասին վարդագույն նկարագրություններով, Ֆրիդրիխ Նաումանն էր, որ իր «Ասիա» գրքում հայերի նկատմամբ հենց նոր կատարված զանգվածային սպանությունների ազդեցության ներքո չարչրկված ժողովրդի ու նրա ճակատագրի մասին երկարավուն դատողություններ էր անում ուղղակի վաստակավոր քծնողի շողոքորթությամբ:

Հայը հիմնականում ազնիվ աշխատող հողագործ է առանձնապես ցայտուն արտահայտված հակումով դեպի ընտանիքը: Նա երեխասեր է: Եթե նա այդպիսին չլիներ, ապա վերջին տասնամյակների ջարդերը դեռ մինչև 1915 թ. այդ ժողովրդին արդեն արմատախիլ արած կլինեին: Լրիվ խաղաղ կյանքի ձգտումը, կապված շատ հայերի փայլուն բանիմացության հետ, նախադրյալ ստեղծեց այն բանի համար, որ Առաջավոր Ասիայի լավագույն ուսուցիչները, բժիշկները, թարգմանիչներն ու վաճառականները հայեր էին: Արևելյան Անատոլիայում նրանք ծաղկող գյուղատնտեսության ամուր ողնաշարն էին: Ամբողջ երկրի տարածքում, մինչև Սիրիա ու Պաղեստին, արհեստը մեծ մասամբ հայերի ձեռքին էր, ինչպես նաև առևտուրը, որը ծովափնյա շրջաններում, հասկանալի է, նրանք պետք է կիսեին հույների հետ:

Հայերին միշտ էլ երեսով են տվել առևտրական տեսանկյունից թուրքերի բթամտության ու ծուլության իրենց «չարաչափումը»: Ի՞նչ է՝ հայերը պիտի ջանային լինել նույնքան ծույլ ու տգետ, ինչպես թուրքերը: Չէ՞ որ համաշխարհային հաղորդակցությունը չէր կարող կանգ առնել թուրքիայի սահմանների առաջ: Հայերը կամուրջներ գցեցին դեպի եվրոպական առաջընթացը: Դա խիստ բնական, հարակից երևույթ էր, որը պետք է բխեր նրանց առևտրական գործունեությունից: Անշուշտ, նաև սեփական երկրի թերությունները և կառավարողների հանցանքներն ու սխալները պիտի պարզորոշ հառնեին այն առևտրականի աչքերի առաջ, ում արտաքին աշխարհի հետ համագործակցության մեջ քաջածանոթ էին ժամանակակից մտածողությունն ու ժամանակի ոգուն համապատասխանող մեթոդները: Որ որևէ հայ հարստանում էր, որ ամբողջ ժողովուրդը ձգտում էր ամրապնդել իր հոգևոր գերակշռությունը երիտասարդության՝ եվրոպայի հետ ունեցած կապով, և որ կենդանանում էր այն միտքը, թե ինքը չպետք է լինի պարթեռաբար կրկնվող ջարդերի մշտական օբյեկտը, դա հենց այն էր, ինչը երբեք չէր ների թուրքը: Վերջինս իր նեխած պե-

տութիւնը տեսնում էր երեքալիս և զլխի չէր ընկնում, որ կործանումը կարելի է կանխել միայն անցյալի մեթոդներից հրաժարվելով, միայն արմատական բարեփոխումներով: Թուրքը զգում էր կերտելու իր անկարողութիւնը, ինքը միշտ եղել էր բիրտ ուժով տիրող իշխանը, իսկ այնտեղ արդեն կար մի ժողովուրդ, որը իրավամբ ամբողջ աշխարհով մեկ գոռում էր, որ իր նկատմամբ անընդհատ վրդովեցուցիչ վայրագութիւններ են կատարվել:

Իսկ ի՞նչ կարող էր տեղի ունենալ: Պիտի զիջումներ անեին և հայերի հետ համերաշխ ապրել կարողանային: Կամ պիտի շարունակեին կոտորել, պիտի բնաջնջման ենթարկեին հայերին և թողնեին աշխարհի հայեցողությանը վրդովվել նողկալի արարքների հանդեպ կամ էլ «ըմբռնողութիւն» հանդես բերել դրանց համար: Պարոն Նաումանը կողմ էր վրդովմունքին ու ըմբռնողությանը:

ՊԱՍՏՈՐ ՆԱՌԻՍԱՆԸ

1878 թ. Բեռլինյան պայմանագրով Թուրքիան ստիպված էր տերութիւնների ճնշմամբ հանդիսավոր պարտավորվել՝ անցկացնելու ներքին բարեփոխումներ և հատկապես երաշխիքներ տալու ժողովրդի քրիստոնյա հատվածի կյանքի համար: Բազում կոտորածները կյանքի էին կոչել մի միասնական ճակատ՝ ընդդեմ Արդուլ Յամիդի դահիճ կառավարության: Թուրքիան ամեն ինչ ստորագրեց ու ոչինչ չարեց: Դրան լրիվ հավանություն տվեց պարոն Նաումանը: Այդ ընթացքում թեև կրկին սարքվել էին այդպիսի բազում բաղնիքներ, նա 1898 թ. գրում էր.

«Նրանց (ռուսների և անգլիացիների) միջամտությամբ Բեռլինի կոնգրեսում քսան տարի առաջ հայերի համար հաստատվեցին բարեփոխումներ, որոնց ամենակարևոր կետը մեր աչքերում հայերի տոկոսային մասնակցութիւնն է պետական կառավարման գործերին՝ թուրքերի ըմբռնումով՝ պետութիւնը հեղաշրջող մի պահանջ: Եթե իրագործվի այդ պահանջը, ապա տրամաբանական ուժով պիտի որ հայերը հակաթուրք դառնան, եթե նույնիսկ այսօր նրանց մեծամասնութիւնը սուլթանի ազնիվ, քնած և վճարունակ հպատակներն են: Ուստի Բ ա Ր ծ Ր դ ու ո ը թեև ստիպված էր միացյալ Եվրոպայի առաջ խոստումներ տալ, բայց, իհարկե, միայն խոստումներ, որոնք, ինչպես Բիսմարկն է ասում, այնքան են

տևում, որքան այն իրադրությունը, որի մեջ դրանք ծնվում են».

Ինչպես երևում է, պարոն պաստորի համար «թուրքական ըմբռնումներն» ավելի վեր էին կանգնած, քան հարյուր հազարավորների վտանգված կյանքն ու միջազգային իրավունքը: Դեռ երեսուն տարի առաջ այդպես ուսուցանվեց «թղթի ծվենի» մասին բարոյականությունը:

Իսկ հիմա եկեք խոսքը տանք 1898 թ. Նաումանին իր քաղաքական բարոյագիտության հետաքրքիր մի բաժինը շարադրելու համար.

«Ինչ մեզ է ներկայացնում Լեփսիուսը խոշտանգումների մասին, գերազանցում է այն ամենը, ինչ մենք սովորաբար գիտենք: Ուրեմն ի՞նչն է մեզ խանգարում բռնել թուրքի ձեռքը և ասել. «Կորի՛ր, սրիկա»: Մի բան կխանգարի մեզ, եթե թուրքը պատասխանի. «Ես էլ իմ կյանքի համար եմ պայքարում»: Եվ որ մենք նրան կհավատանք: Մե՛ն ք կընդունենք համընդհանուր թշնամության պայմաններում թուրքերի արյունահեղ, մահմեդական բարբարոսության անհրաժեշտությունը, քանի որ հայկական հարցը և հայերի կոտորածը մենք առաջին հերթին կդիտենք որպես ներթուրքական քաղաքական խնդիր, որպես մի կտոր հին մեծ տերության հոգեվարքից, որը չի ուզում, որ իրեն սպանեն՝ առանց այս վերջին արյունահեղ փրկության փորձերը կատարելու»:

Այս «քրիստոնեական» խոսքերը պարոնը գրում էր դեպի Սուրբ գերեզման կատարած իր մի ճամփորդության ժամանակ: Նա գիտեր, որ 1895 թ. Ծննդյան տոների առաջին օրը Ուրֆայի Մայր տաճարում ողջ-ողջ իրկիզել էին 1200 հայերի:

Հիմա էլ լսենք համաշխարհային քաղաքագետի տեսակետներից մեկը.

«Արևելքում տարվող մեր քաղաքականությունը շատ վաղուց է որոշված, մենք պատկանում ենք Թուրքիային հովանավորողների խմբին, մենք պիտի հաշվի նստենք դրա հետ: Մեր սեփական պետական ուժը կլինի այն, որը կօժանդակի մարելու հայերի քրիստոնեական և հումանիստական վերելքի բոլոր հնարավոր հաջողությունները: Այլ եմ անգլիացի քրիստոնյաները: Եթե վերջիններիս կրոնական ձգտումները հաջողություն են ունենում, ապա պետական գործիչները գնում են նրանց հետևից, քանի որ Անգլիայում թուրքական սադրանքի

մեթոդը ներքևից է: Ինչո՞ւ մենք չունենանք այդ մեթոդը: Առավել զեղեցիկ ու ազնիվ չէ՞ր լինի, եթե մենք էլ ջանայինք սադրել թուրք ամբոխին: Ով ճնշվածների կողմն է այստեղ, պետք է այդպիսին լինի նաև այնտեղ: Ուրեմն ինչո՞ւ ոչ համուն ազատության, առաջընթացի, արդարամտության բուն Հայաստանում: Հին նեխած թուրքական պետությունը մե՞զ ինչ: Այստեղ սկսվում են մանրամասն բացատրությունները, որոնք դուրս են հայկական հարցից, այսինքն՝ քննարկումներն այն մասին, թե ինչու Գերմանիան իր այժմյան զորային անձնակազմով էլ չի կարող վարել անզլիացիների տիպի քաղաքականություն: Նրանք կարող են հեղաշրջում կատարել, քանի որ ի վիճակի են զավթել: Աժելու և կազմավորվելու համար մեզ ժամանակ է պետք: Այդ մեր ժամանակի գիտակցումն ու սպասումը ինքնին նույնպես նշանակում է կատարել աստծո կամքը»:

Կատարել աստծո կամքը այդ «աստծո մարդու» կարծիքով ուրեմն նշանակում է մտածել հետևյալ կերպ. Հարյուր հազարավոր մարդիկ են վայրագորեն կոտորվում, դրա դիմաց դու պետք է քո պարտականության համաձայն վրդովվես: Այնտեղ սպանվողները քրիստոնյա են: Հենց այն է՝ պետք է դրա համար տխրել և մարդասպանների վրա մի քիչ գայրամալ, քանի որ նման սպանությունը... դե իհարկե սիրուն բան հո չէ՞: Եվ, վերջապես, նրանք էլ չէ՞ որ այնուամենայնիվ ուղղամիտ քրիստոնյա մարդիկ են բայց դա համապատասխանում է աստծո հատուկ ցանկությանը, որ գերմանական բանկը ֆինանսավորի Բաղդադի երկաթուղին: Աստված բավական բարեկիրթ եղավ ընդունելու, որ թուրքական պետությունը թեև լքված աղբակույտ է, բայց հատուկ կոչված է լինելու գործունեության ասպարեզ գերմանական ռազմական ներկայացուցչությունների համար: Թուրքերը աստծո կամքը կատարում էին նրանով, որ իրենք սրիկա էին, խոշտանգող ստրուկ, բարբարոս և տգետ, այնպես, ինչպես գերմանացիները նախախնամության կամքը հասկանում էին բանաստեղծ, մտածող, գեներալ, պաստոր և պանգերմանական դեմոկրատ դառնալով: Սրանից կարելի է միայն եզրակացնել, որ Թուրքիան իրավունք չունի այսօր կործանվելու, այլ վաղը պիտի բաժին ընկնի գերմանացիներին: Իսկ եթե մինչ այդ հարյուր հազարավոր անմեղ մարդիկ են սպանվելո՞ւ Ափսո՛ս, ափսո՛ս... Բայց չէ՞ որ դա պիտի լինի աստծո՝ կամքով

Սետաֆիզիկա, դու ես դարձել բռնության սպասուհին:

ԱՔՂՈՒԼ ՀԱՍԻՂԻ ՏԱՊԱԼՈՒՄԸ

Քանի դեռ Արդուլ Համիդը ղեկավարում էր իր արյունալի իշխանությունը, հայերը պետք է ամեն օր հաշվի նստեին նոր կորուստների հետ: Եթե ներքաղաքական դժվարություններն այնքան մեծ էին, որ երկրի առանձին մասերում պետք էր հաշվի նրստել ապստամբությունների հետ, ուրեմն եղեռնը այն կափույրն էր, որով կառավարությունը ջանում էր թուլացնել լարվածությունը: Դա նման էր Ռուսաստանում եղածին, որտեղ հրեաների ջարդերով փորձ էր արվում բթացնել ժողովրդի քաղաքական ու տրնտեսական պահանջների նկատմամբ տածած շահագրգռվածությունը: Ինչպես Բիսմարկին հաջողվեց 1878 թ. Յիդդեյի և Նորիլինգի մահափորձերի տպավորության ներքո իրագործել սոցիալիստների դեմ ուղղված օրենքը, նույն ձևով էլ Թուրքիայում անհատների նկատմամբ դավադրություններն օգտագործվեցին իր կյանքի համար դողացող սուլթանին դրդելու սպանության հրամաններ արձակել և մահմեդական ժողովրդին կատաղեցնել ընդդեմ հայերի, որոնց շարքերից իբրև թե ինչ-որ չարագործություններ էին կատարվել: Երիտթուրքերը, քանի դեռ իշխանության գլուխ չէին անցել, կշտամբում էին սուլթանին, որ նրա իշխանության ներքո սպանդի է ենթարկվել 500.000 մարդ:

1908 թ. հուլիսին Սալոնիկից սկիզբ առավ թուրքական հեղափոխությունը: Դեռ տարիներ ի վեր խլրտում էր այն զգացումը, որ միայն արմատական փոփոխություններով, լուրջ բարեփոխումներով կարող է Թուրքիան պաշտպանվել ինքն իր մեջ փլուզվելու և իր փլատակների կտորտանքներով մեծ տերություններին թեթև ավար դառնալու ճակատագրից: Ընդարձակված կայսրության հատկապես արաբական մասում զգացվում էին անջատումի ձգտումները: Թրակիայում և Ալբանիայում բռնկումներ էին լինում: Ֆինանսական մեխանիզմը խճճվել էր, և Արդուլ Համիդը շարունակում էր փորձեր կատարել լրտեսների բանակով ու սարսափով լարվածության մեջ պահելու երկիրը: Եկել էր այն ակնթարթը, երբ ավարտվելու էր օսմանյան սուլթանների բռնապետությունը:

Երիտասարդ սպաները, որոնք մասամբ կամավոր, մասամբ էլ որպես աքսորյալներ ապրում էին Սակեդոնիայում, դարձան պատմության ամենաարտասովոր զինվորական խռովություններից մեկի շարժիչ ուժը: Երիտասարդ մայոր Էնվերն ու իր ընկեր-

ները սուլթանից պահանջեցին երեք տասնամյակ ի վեր խեղդված սահմանադրությունը: Ապստամբները քաշվեցին լեռները և սպառնում էին այնտեղից ռազմերթ կատարել Կոստանդնուպոլսի վրա: Բազմաթիվ գեներալներ, ինչպես նաև հոգևորականությունը, միացան հեղափոխականների պահանջին: Արդուլ Յամիդը վերափոխվեց և կանգնեց հեղափոխական կոմիտեի գլուխ:

Կյանքի կոչվեց սահմանադրությունը: Սուլթանն ինքն արդեն գործածում էր մինչ այդ մահապատժի սպառնալիքով արգելված «հայրենիք» բառը, նա կարգադրեց իր հսկայական եկամուտներից գերմանական և անգլիական բանկերում ավանդներ ներդնել պետության ֆինանսական գործերի բարելավման համար. նախարարներից բռնագրավվեց գողացված մի քանի միլիոն, ազատ արձակվեցին քաղաքական բանտարկյալները, որոշ տեղերում՝ քրեական հանցագործների հետ միասին: Ոգևորության մի ալիք էր գալարվում երկրով մեկ՝ Ազատություն, առաջադիմություն, հայրենիք՝ սա հնչում էր փողոցներում բարձրաձայն: Թուրքերը, հայերն ու հույները եղբայրանում էին բոցավառ ոգևորությամբ լի հանրահավաքներում: Հեղափոխություն՝ արյունարբու սուլթանի գլխավորությամբ:

Խիստ հազվադեպ է որևէ տիրակալ առանց պայքարի զիջել իր տեղը: Երեք քառորդ տարի անց Արդուլ Յամիդն իր իսկ հսկայական միջոցներով երկիրը ոտքի հանեց երիտթուրքերի դեմ: Միայն ասիացի ճիվաղին հատուկ միջոցներով նա փորձում էր նոր ուղին վարկաբեկել արտասահմանի առաջ: Նրա կողմից արձակվեց հայերի մի մեծ եղեռնի հրաման, որով կանխորոշված էր 200000 մարդկանց մահը: Աղանայում միայն մի քանի օրում արդեն սպանվել էին 25000 հայեր: Մյուս տեղերում էլ պիտի նույնը կատարվեր: Երիտթուրքերի առաջնորդները ստիպված էին փախչել: Մեհմեդ Շեքեթ փաշայի ղեկավարած բանակն էր, որ փրկեց երկիրը: Նա ռազմերթով գնաց Կոստանդնուպոլսի վրա, գրավեց քաղաքը, պաշարեց սուլթանի պալատը: Շեյխ ուլ Իսլամի՝ գերագույն հոգևոր երևելու հրամանով Արդուլ Յամիդն իր եղբայր Մեհմեդ Ռեշադի օգտին գահընկեց արվեց և աքսորվեց Սալոնիկ:

Երիտթուրքերի ուղին ազատ էր: «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն պետք է շուտով երկրում ձեռք բերեր անսահմանափակ իշխանություն: Եկա՞վ առաջադիմությունը: Պիտի պարզվե՞ր քաղաքավարության ու մարդասիրության դրոշը: Մենք

կտեսնենք, որ օսմանյան արնագույն դրոշը մի ամբողջ ժողովրդի համար պատան պիտի դառնար, և նոր տիրակալները միայն ավարտեցին վտարված մարդասպանի արյունալի գործը:

ԽԱՐՎԱԾ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ

Ճակատագրի սարսափելի հարվածները, որ կրել էր հայ ժողովուրդը Աբդուլ Ջամիդի օրոք, առիթ եղան Չեղափոխական Ղաշնակցություն կուսակցության կազմավորման համար, որը ղեկավարվում էր բացառապես դեմոկրատական միտումներով: Դրանով ժողովուրդը կունենար առնվազն մի մարմին, որով կկարողանար աշխարհի ուշադրությունը հրավիրել իր նկատմամբ կատարված ոճրագործությունների վրա: Այդ կուսակցության առաջնորդները եղբայրաբար համագործակցում էին երիտթուրքերի հետ, քանզի երիտթուրքերի ծրագիրն իր կայսրության դեմոկրատական վերափոխման և իրենց թվային կազմի հարաբերությամբ տարբեր ժողովուրդների իրավահավասարության պահանջներով միանգամայն համապատասխանում էր հայերի ցանկություններին: Երիտթուրքերի և հայերի առաջնորդների միջև սերտ մտերմություն կար: Թշվառ փառաձուլներին ամեն կերպ աջակցում էին բարձրակիրք և մասամբ ունևոր հայ ղեկավարները: Եվ երբ 1909 թ. ապրիլին երիտթուրքերի առաջնորդները հետապնդվում էին Աբդուլ Ջամիդի ոստիկանների կողմից, ղաշնակցական առաջնորդները թաքցնում էին նրանց՝ վտանգելով իրենց կյանքը: Չայ առաջնորդներն իսկական ղաշնակիցներ էին այն այրերի համար, ովքեր ծնացնում էին, թե ուզում են գիծ քաշել արյունալի անցյալի վրա: Երբ հաղթեց հեղափոխությունը, ժողովրդական զանգվածները, ղեկավարվելով մահմեդական և հայ հոգևորականների կողմից, անցան Ստամբուլի փողոցներով, և մի հայկական եկեղեցում տեղի ունեցավ համատեղ զոհերի ողբի հուզիչ մի արարողություն: Թվում էր, թե վրա է հասել ներողամտության, համատեղ երջանկության ժամը:

Եթե այսօր հետադարձ հայացք նետենք իրադարձությունների վրա, ապա հայ առաջնորդները հանդես կգան որպես զոհեր իրենց իսկ տածած հավատարմության և վստահության այն մի խումբ մարդկանց հանդեպ, ովքեր շուտով ցույց տվեցին իրենց իսկական դեմքը: Դիմացան նույնիսկ այն խեղդող սարսափին, ո-

ընդ սփռեց Ադանայի սպանդը: Այնտեղ տղամարդկանց կտոր-կտոր արեցին և նետեցին շների առաջ: Հարյուրավոր հայեր, որ փախել - մտել էին եկեղեցի, ողջ-ողջ հրկիզվեցին: Մի գերեզմանատան տարածքում մարդկանց որսում էին քանց որսի կենդանիներ և մորթում չիրիմների վրա: Երիտթուրքերը ցուցաբերեցին սառցե անտարբերություն: Թվում էր, թե նրանք վախենում էին միայն արտասահմանի վրա ազդող, իրենց համար աննպաստ ներգործությունից, մինչդեռ իրենց համար ոճիրն ինքը, որպես այդպիսին, ցանկալի էր երևում: 1911 թ. երիտթուրքերը հայերին խաբեցին պառլամենտի տասը տեղի հարցում: Խաբվածները կուլ տվեցին զայրույթը: Ի՞նչ անեին: Նրանք շարունակում էին հուսալ, նոր ռեժիմին կրկին ու կրկին ապացուցում իրենց հավատարմությունը, հատկապես Բալկանյան պատերազմի ժամանակ, երբ պետությունը ճարճատում էր բոլոր ազույցներում: Երբ 1914 թ. նոյեմբերին Թուրքիան մտավ աշխարհամարտի մեջ, հայկական կուսակցությունն ամենայն ջերմությամբ իրեն հայտարարեց թուրքական «հայրենիքի» պաշտպանության կողմնակից:

Հույս էին դնում ինչի՞ վրա: Առնվազն հույս ունեին, որ այն գեղեցիկը, ինչ միասին վերապրել էին արյունարբու սուլթանի դեմ մղած պայքարում, անհետ անցած չի լինի նրանց կողքով, ում ձեռքին հիմա իշխանությունն էր: Հույս էին դնում համաշխարհային կարծիքի, աշխարհի առաջադիմության վրա: Չէին հավատում այն հնարավորությանը, որ կառավարությունը կարող է այնքան բութ լինել, որ ժողովրդի ամենակտիվ մասի բնաջնջումով ավելի թշվառացնի ամբողջ երկիրը: Հավատում էին, հույս տաժում էրիտթուրքական կառավարությունն ուներ առանձնահատուկ հաշվարկ: Եվ նա գործում էր դրա համաձայն: Նա 1915 թ. սառնասրտորեն սպանել տվեց այն բարեկամներին, ովքեր 1909 թ. փրկել էին երիտթուրքերին:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ ԵՆ ԵՐԻՏԹՈՒՐԷՐԸ

Երիտթուրքական տիրապետությունն առաջին իսկ օրվանից կանգնած էր դիկտատուրայի խորհրդանշի տակ: «Հյուրիքիթ վե իթթիհատ» («Միություն և առաջադիմություն») կոմիտեն ուներ մի այնպիսի լիակատար իշխանություն, ինչպիսին տնօրինում էր

Ֆրանսիական հեղափոխության բարեգործական հանձնաժողովը առանց սակայն իր միջուկում ունենալու Ռոբեսպիեռի պես անկաշառ և Սեն Ժյուստի նման կրքոտ իդեալիստ անհատականություններ: Թուրքական հեղափոխությանը պակասում էր հանուն զաղափարների պայքարը, Զրոմվելի, Միրաբոյի, Դանտոնի, Լենինի նման գերիշխան հանճարների ազդեցությունը: Հլար գոտեմարտ հանուն ժողովրդի, իրար չէին բախվում կարծիքները, բացակայում էր Բաստիլիայի գրոհի Թերմիդորի 9-ի ամպրոպային շառաչյունը: Խոսքը նոր լինելիության մասին չէր, ոչ էլ ժողովրդի փառաբանության մասին, այլ անհատ մարդկանց իշխանատենչության գոհացման մասին, որոնց համար ժողովուրդը ոչինչ էր, ինքնագերագնահատումը սակայն՝ ամեն ինչ: Սարսափի բոլոր հարցերում վարպետորեն կողմնորոշվող բռնապետի տեղը գրավեց սրճարանային գրականագետների և սպաների սարսափազդու իշխանությունը, որոնց համար Նապոլեոնի կենսագրությունը ծառայում էր որպես գործածության հրահանգ, որին ենթարկվելը, ըստ նրանց, բավական էր Նապոլեոն լինելու համար: Էնվերի մասին ասում են, որ նրա գրասեղանի վերևում կախված էին Ֆրիդրիխ II-ի և Նապոլեոնի նկարները, իսկ դրանց արանքում իր Էնվերի նկարը այն կեցվածքով, որն այսօր էլ կարելի է տեսնել գերմանական գլանակատուփերի վրա:

Առաջին իսկ օրվանից կոմիտեն բաղկացած էր միայն թուրք անդամներից: Ոչ մի արաբ, հույն կամ անգամ հայ իրավունք չունեին իմանալու, թե ինչ էր կատարվում կոմիտեում: Դրանով ի սկզբանե խափանվում էր այն հնարավորությունը, որ ընդհանուր բնակչության երկու երրորդը կկարողանար ձեռք բերել որևէ ազդեցություն երկրի պատմության վրա: Դա զուտ ազգային իշխանություն էր, մի դիկտատուրա, որի դիկտանտությունը լավագույնս կերևա վկայակոչելով ամործատված կառավարության 1920 թ. արարքները: Անշուշտ չէին պակասում պլանները, որ Բեռլինում ու Փարիզում մարդիկ տեսել էին Կոստանդնուպոլիս փոխադրելիս: Բայց դրանց մեծ մասը չէր գործում առաջին իսկ փորձերից, թեև արդեն նախօրոք շռայլորեն տարփողվել էր պլանավորված նորամուծության օրհնությունը: Թե ինչ են պատմել մեզ գերմանա-թուրքական եղբայրության մարգարեներից սերած երիտթուրքերի բարենորոգչական եռանդի մասին, իրենց աչքով էին տեսել այն մարդիկ, ովքեր ամեն գնով ուզում էին գերմանական մշտական հաճախորդների սեղանին «մատուցած» լինել գե-

դեցիկ ու վսեմ բաներ: Փլուզումը շարունակվում էր, կոմիտեն պագել էր Աբդուլ Դամիդի ժամանակներից մնացած սնանկացած կարողության վրա, «հեղափոխականները» փաշաներից ստանում էին հսկայական չափերի հասնող հարկադրույք, էնվերը դարձավ սուլթանի փեսան: Երեք տարի շարունակ Կոստանդնուպոլսում և Սիրիայում իմ մնալու ընթացքում ես պատեհություն եմ ունեցել հավաստիանալու, որ երիտթուրքերը վեց տարվա ընթացքում, մինչև համաշխարհային պատերազմի բռնկումը, նախանձելի վարպետությամբ տիրապետեցին հրամայելու արվեստին: Գերմանական ռազմական ներկայացուցչության շեֆը՝ գեներալ Լիման ֆոն Չանդերսը, իր հուշագրության մեջ դառնորեն գանգատվում է փոխգեներալիսիմուս Էնվեր փաշայի ուղղակի տղայական որոշումներից: Մյուս բոլոր բնագավառներում, ըստ էության, ավելի բարվոք չէր: Անմխիթար տեսք ունեին հանրային բոլոր ծեռնարկությունները: Կոստանդնուպոլսում գտնվող նավագնացության ու բանակի համար անչափ կարևոր զինապահեստը նմանը չունեցող մի հսկա ավերակույտ էր: Փլվել էին բոլոր մեքենասարահների տանիքները, հնոտիքն ու խարամը մի մետր բարձրությամբ ծածկել էին գետինը: Իսկ ավերակների մեջ նստում էր երիտասարդ սպաների նախիրն իր նարգիլե-ծխամորժերով՝ «կառավարելու» այդ քաոսը: Երբ ես մեր մետաղածուլական գործարանի համար մետաղի ջարդոն հայթայթելու հանձնարարություն ստացա, գտա դեռևս կաղապարների մեջ մնացած ծուլածու կտորներ՝ 20-30 հազար կիլո քաշով: Դարյուր հազարավոր մարկ էր ջուրը լցվել՝ անօգուտ վատնված: Մամլիչները, շոգեմուրժերը և հսկա կռունկները կորել էին ժանգի մեջ, աղուրներն այնքան լքված էին, որ ծանր բեռների փոխադրման համար ստիպված էին լինում փայտե գլաններ օգտագործել: Մի մեծ պողպատածուլական մարտենյան վառարան հենց վերջերս պարզապես սառեցրին: Բեսսեմերային մի ժամանակակից կոնվերտեր անտեր ընկած էր փոսի մեջ: Նուփի բազմաքանակ գլաններ թափված էին ջրի մեջ. մենք դրանք գլորելով դուրս հանեցինք, որպեսզի կարողանայինք ծուլել թանկարժեք մետաղը: Դալելու գործը չստացվեց. երբ նյութն արդեն պատրաստ էր օգտագործման համար, գիշերն այն գողացան: Զինապահեստն ուներ հիմնարկությունների մի քանի տնօրեն, որոնք ո՛չ կարդալ գիտեին և ո՛չ էլ գրել: Գերմանական մի բացարձակ նոր ռանդող մեքենա, տասնութ մետր երկարությամբ, մենավոր կանգնած էր մի

սրահում, ուր միշտ անծրու էր խուժում: Շքեղ մեքենան, որ երբեք չէր գործարկվել, պիտի մետաղի ջարդոն դառնար:

Այսպիսի տեսք ուներ երկրի առաջնային արդյունաբերական արտադրամասը՝ ռազմական նախարարության աչքերի առաջ: Ձմյուռնիայում, Բեյրութում ու Դամասկոսում առավել բարվոք չէր: Երիտթուրքերն անտարակույս նույնքան անկարող էին, որքան նախորդ թուրքերը:

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻԶՄԸ

Որքան քիչ բան էր կատարվում գործնականում, այնքան ավելի շատ էին արբեցնում երիտթուրքերն իրենց մեծ տերության պլաններով: Առավել վտանգավոր մոլագարները երբեք չեն տիրել քաղաքական իշխանությանը: Դրանք, բառիս ամենավատ իմաստով, արյունարբու տգետներ էին: Իմպերիալիստական մի ցնորք էր համակել կոմիտեին՝ հօգուտ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության: Դեռ դարավերջին Ջեմալեդդին անունով մի աֆղան դերվիշ փորձել էր հասկացնել արյունարբու սուլթանին, որ թուրքական քաղաքականությունը, առավել քան ցայժմ, պետք է ղեկավարվի պանիսլամական տեսանկյունից, քանի որ միայն այդ ճանապարհով Թուրքիան կարող է իրեն պաշտպանել Անգլիայի և Ռուսաստանի կողմից ուժասպառ լինելուց: Չնայած Ջեմալեդդինի համոզելու հսկայական արվեստին, որը պետք է որ տիրապետեր ներշնչելու կարողությանը, ինչպես Ռասպուտինը, Աբդուլ Չամիդը բավական խելոք գտնվեց, որ հրաժարվեց այդ խաղից, ինչպես կրակից: Երիտթուրքերը որսացին աֆղանի մտքի սլացքը և այն ձևափոխեցին պանթուրքական գաղափարով: Դա այժմ ֆանատիկների համար հնարավորություն էր անսահմանության մեջ ազատություն տալու իրենց երևակայությանը: Մենք՝ գերմանացիներս, չէ՞ որ գիտենք, թե ո՞ր վիժվածքներին կարող է հարմար լինել քաղաքականացված խեղացնողությունը: Մեզ մնում է միայն հիշել Դանիել Ֆրայմանին, պրոֆեսոր Ռայմերին և պանգերմանական մյուս բոլոր ջերմոցային բույսեր բուծողներին:

Երիտթուրքերի ուղեղներում իմպերիալիստական մի արբեցում շուտով գերիշխեց իրական քաղաքական նկատառմանը՝ ակնածությունը ներքին վերակառուցման և շինարարության ըն-

դարձակման աղադակող անհրաժեշտության, ինչպես և այն արտաքին աշխարհից ունեցած վախի նկատմամբ, որը նույնիսկ դեռ Աբդուլ Չամիդին էր խանգարել հետևողականորեն սաստկացնելու հայ ժողովրդի հանդեպ գործադրած իր դահճային պրակտիկան:

1912 թ. Դանիել Ֆրայմանը գրեց իր լավագույն գիրքը «Եթե ես կայսր լինեի»: Այստեղ այնպիսի անհավատալի ձեռնարկումներ էին պահանջվում, որ հատկապես Ֆրանսիայում խիստ ամրապնդվեց Գերմանիայի հանդեպ տածվող անվստահությունը. բոլոր այն դանիացիների արտաքսումը, ովքեր համախոհ չեն պրուսացիներին, լեհ պատգամավորներին ծայնի իրավունքից զրկելը, ժողովներում լեհերենի արգելումը, Փրանսախոս էլզասացիների արտաքսումը, դիկտատուրան էլզաս-Լոթարինգիայում, Պրուսիայի կողմից Բելգիայի և Յուլանդիայի բռնակցումը, Ադրիատիկ տանող ճանապարհի բռնի բացումը, հրեաներին օտար իրավունքի տակ դնելը, սոցիալիստ բոլոր ղեկավարների և ագիտատորների արտաքսումը և այլն: Նման մի ոգի էր խլրտում նաև երիտթուրքերի գլխում: Բայց այն, ինչ Գերմանիայում մի թեև հզոր խմբի լոկ մարտակոչ էր, Թուրքիայում դարձավ կառավարության բոլոր ձեռնարկումների թելադրող ուժ: Այն շուտով գործի դրեց մի ազգային ահաբեկչական իշխանություն, որը երկրի սահմանների ներսում գործողություն էր ծավալում ոչ թուրքական ամեն ինչի դեմ անշրջահայաց պայքար մղելու համար, իսկ սահմաններից դուրս՝ սնունդ էր տալիս երկիրն անհավանական չափերով ընդարձակելու պլաններին:

Երբ Արևելքի գերմանական ներկայացուցչության նախագահը՝ դ-ր Լեփսիուսը, Գերմանիայի դեսպանի միջնորդությամբ և Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարության համաձայնությամբ 1915 թ. հուլիսին ռազմական նախարարությունում մտավ Էնվերի մոտ, խուսափեց հենց այդ պահին մոլեգնող հայկական սպանդի առնչությամբ զայրույթ առաջացնող մարդու մոտ բարոյական վրդովմունքի տոն վերցնել: Դրա փոխարեն, սակայն, նա հակադրվեց շատ գերմանացիների այդ կուռքի քաղաքական դատողությանը՝ առաջարկելով.

«Առափնյա երկրներում հույների և ամբողջ Անատոլիայի ներսում հայերի ձեռքին է մեծածախ ու մանրածախ առևտուրը՝ համարյա առանց բացառության: Հայերը կայսրության ստամոքսն են: Դուք հիմա հանում եք ստամոքսը և կարծում,

որ մյուս անդամները թուրքմենները, քրդերը, լազերը և չերքեզները, կստանձնեն նրա ֆունկցիան: Դա մոլորություն է»:
Էնվերը ժպտում էր.

«Հնարավոր է, որ մենք մի քանի տարի պատերազմից հետո էլ ունենանք թույլ ստամոքս: Մենք կհանգստանանք: Հիշեցեք, որ թուրք ժողովուրդը հաշվվում է 40 միլիոն: Եթե նրանք ամփոփված լինեն մի պետության մեջ, ապա մենք Ասիայում կունենանք նույն կարևորությունը, ինչ Պերմանիան Եվրոպայում»:

Դա Թուրքիայի ամենագոր մարդու համոզմունքն էր: Պետք է համաձայնել, որ Էնվերը ցինիզմի մեծ վարպետներ Թալեյրանի, Մեթերնիխի և Բիսմարկի արժանավոր աշակերտն էր: Օսմանյան կայսրության թուրք ժողովրդի հատվածը կազմում էր մոտ 9 միլիոն մարդ: Էնվերն, ուրեմն, մտադիր էր իբրև հավելում նվաճել ևս մի տարածք, որը կընդգրկեր մնացած 31 միլիոն թուրքերին: Թուրք Ալեքսանդրն, ուրեմն, պետք է որ մտադրություն ունենար իր նվաճողական արշավանքները ծավալել մոտավորապես մինչև Չինաստան:

Պատերազմի ընթացքում, ի դեպ, Պերմանիայի դպրոցներում գերմանական կողմի պատերազմից սպասվող պահանջների կողքին թմբկահարվում էին նաև Թուրքիայի ընդարձակման պլանները Էնվերյան ոգով: Շրջանային դպրոցական տեսուչ Հաուփթմանի «Պատերազմի նպատակները: Մեթոդական ձեռնարկ արդի ուսուցման համար» (Մյուլհաուզեն, Էլզաս) գրքույկում գրված է.

«Իսկ հիմա Պարսկաստանի խոր թիկունքը Կենտրոնական Ասիան, Խիվան, Բուխարան, Թուրքեստանը Ինչպես մենք տեսանք, այստեղ էլ են մահմեդականներ ապրում: Դեռ ավելին, Թուրքիայի ու այս տերիտորիաների մահմեդականների միջև ինչ-որ բան է հյուսվում: Սա է թուրքերի նախահայրենիքը: Այստեղ է եղել նրանց նախահայրերի բնակատեղին: Այստեղից այդ հայրերի նժույգները վարզել են դեպի հարավ ու հարավ-արևմուտք: Երկար ժամանակ թուրքերը մոռացել էին դա: Նրանք այլևս չէին մտածում այն բանի մասին, ինչ երբևիցե եղել էր: Թվում էր նրանց քաջությունը կոտրվել է: Պատառ առ պատառ հող են խլել նրանց թշնամիները հին թուրքական պետությունից: Թուրքիան դարձել է հիվանդ մարդ: Թուրքը կրկին հույս ունի, դարձյալ կարոտում է, նորից

նպատակ է դրել իր առաջ Հատկապես ջերմորեն է բաբախում, սակայն, թուրքի սիրտը այն ժամանակվա իր, իսկ հիմա Ռուսաստանի հողերի մասին մտածելիս: Դրանք հայրենիք, հայրենի երկիր են նրա համար: Ուտանավորներում այդ են երգում նրա բանաստեղծները, և բոլորը երգում են նրանց հետ.

Թուրքերի հայրենիքը լույ թուրքիան չէ,
Ոչ էլ թուրքեստանն է,
Այն լայնարձակ, հավերժի երկիր
Ամբողջ թուրանն է»:

Հնարավոր է, որ թուրքերի աչքերի առաջ թափառող կրակի նման տարուբերվել էր նաև արտաքին քաղաքականության նպատակը, բայց նրանք իրենց երկրում ազգային գործին հետամուտ եղան երկաթյա տրամաբանությամբ: Նրանք ուզում էին ստեղծել ազգային պետություն, որն անողորմաբար կմերժեր ամեն մի զիջում փոքրամասնություններին: Որ արաբներին երկար ժամանակ սանձահարել ու պահել չէր լինի, դրա հետ Ստամբուլում շատ թե քիչ հաշտվել էին: Բայց երկիրն արդեն պետք էր վերջապես մաքրագարդել քրիստոնյա ժողովրդական զանգվածներից, որպեսզի իրենց բուն պապենական հողում ոչ մի օտար մարմին չկարողանար կասեցնել ազգային նվաճողական երթը: 1914 թ. ի վեր աճող եռանդով վճռական միջոցներ էին ձեռք առնվում այն ամենի դեմ, ինչը թուրքական չէր: Բոլոր օտարները, նաև մըշտաբնակ գերմանացիք, ենթարկվում էին տուրքային անտանելի կանայականության: Կոստանդնուպոլսում՝ աշխարհի ամենաբազմալեզու այս քաղաքում, պետք է չքանային բոլոր եվրոպական, նաև բոլոր գերմանական ֆիրմաների ցուցանակները: Տուգանքներով ու արգելքներով զրեթե խեղդվում էր հայալեզու և հունալեզու մամուլը: Դրանք այն սոսկալի տույժերի նախագուշակներն էին, որոնք ուր որ է պիտի ձեռնարկվեին որպես երկրի «մաքրագարդան» միջոց: Առաջին հարվածն ուղղվեց հայերի դեմ: Վերջիններիս հետ հույս ունեին հեշտագույնս հաշիվները մաքրել, քանզի նրանք անպաշտպան էին: Հետո հերթը հասնելու էր հույներին ու հրեաներին: Եվ, հավանաբար, վերջում երկրից պիտի հալածվեին գերմանացիները, եթե պատերազմը շահեին Կենտրոնական Եվրոպայի երկրները և Թուրքիան:

Մեթեֆիխը մի անգամ ասել է. «Մենք աշխարհին կգարմացնենք մեր ապերախտությամբ»: Պարոնայք Նաումանը, Յեքը,

Ռորբախը և Բադդադի երկաթուղու Յելֆերիխը կուզենային հաղթական թուրքիայի մասին զարմանահրաշ բաներ լսել: Եթե տանուլ տված թուրքերը պարտությունից մի քանի տարի անց աշխարհի աչքի առաջ դուրս մղեցին 1.5 միլիոն հույների, ապա կարելի է պատկերացնել, թե ինչ կլիներ, եթե էնվերն ու Թալեաթը հաղթած լինեին: Քիչ է մնում կարեկցես, որ համաշխարհային պատմությունը խաբված տեսք ունի ինչ-որ բարձրակարգ սրամտությունից: Գերմանիան պատերազմում թուրքերի նկատմամբ բավական լավ էր տրամադրված՝ պահելու այն վարագույրը, որի հետևում կոտորվեցին ավելի քան մեկ միլիոն անմեղ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ:

ՆԱԽՃԻՐԻ ՌԻՎԱԿԱՆԸ

Արդուլ Յամիդի ժամանակ մի նախարար ասել է. «Յայկական հարցը կարելի է լավագույն ձևով վերացնել աշխարհի երեսից՝ հայերին աշխարհի երեսից վերացնելով»: Այս արտահայտությունն արժանանում է գյոթինգենցի աշխարհագրագետ Էվալդ Բանգեի հավանությանը: Իր «Թուրքիա» գրքում նա այն անվանում էր «ոչ լրիվ անհիմն նախադասություն»: Պարոն պրոֆեսորի համար դժվար կլինի փրկագնել այն խայտառակությունը, որով նա ծանրաբեռնեց գերմանական գիտությունը իր այդ նշումով:

Ասում են, որ մի թուրք նախարար պատերազմի ժամանակ հետևյալ խոսքն է ասել. «Պատերազմի վերջում ոչ մի քրիստոնյա այլևս չի մնալու Կոստանդնուպոլսում: Այն այնպիսի կատարելություն է մաքրագարողվելու քրիստոնյաներից, որ Կոստանդնուպոլիսը լինելու է քաաբայի նման» (իսլամի գերագույն սրբությունը):

Արդարադատության նախարարությունում մի բաժնի վարիչ ասել է մի հայի. «Այս կայսրությունում այլևս տեղ չկա մեզ ու Ձեզ համար, և անպատասխանատու թեթևամտություն կլիներ, եթե մենք չօգտագործեինք Ձեզ մաքրել-վերացնելու առիթը»:

«Առիթը» եղավ Գերմանիայի հետ դաշնակցած իրենց պատերազմը:

Իր «Յայ ժողովրդի մահվան ընթացքը» մեղադրական գրքում (Փոթսդամ, «Թեմփլը» հրատարակչություն) Լեփսիուսը հրապարակում է հատվածներ հայ կուսակցական գրագրությունից: Կար-

դալիս ցնցվում ես, թե ինչպես հայերն այստեղ մինչև իսկ անընդ-
հատ բարձրացող ծայնով ստիպված էին գոռալ աշխարհին, որ ի-
րենք տեսնում են իրենց հույսերը կտոր առ կտոր փշրվելիս և մի
ահագարհուր աղետ իրենց գլխավերևում կուտակվելիս: Երկ-
րում հայերին արդեն ասվում էր. **«Դուք՝ հայերդ եք մեղավոր այս
պատերազմի չարիքի հարցում, և մենք ձեզ ոչնչացնելու ենք»:**

Դեռ 1915 թ. մարտի 18-ին ռազմական դատարանի կողմից
արգելվեց հայերի «Ազատամարտ» կենտրոնական օրգանը: Ար-
դեն Կոստանդնուպոլիս են գալիս նախճիրի մասին առաջին լու-
րերը: **1915 թ. ապրիլի 21-ին** պետք է որ թուրքական կառավարու-
թյան կողմից որոշում ընդունված լինի հայ ժողովրդի բնաջնջման
վերաբերյալ և համապատասխան հրամանը ուղարկված լինի
ռազմական և քաղաքացիական ատյաններին: Թալեաթն ու էն-
վերը հաղթանակ էին տարել փոքր-ինչ անվճռական մեծ վեզիրի
Եգիպտոսի արքայազն Սայիդ Չալիմ փաշայի նկատմամբ: Կոս-
տանդնուպոլսում ձերբակալվեցին մոտ 600 հայ մտավորական և
տեղափոխվեցին Անատոլիայի խորքը: Այսպես ժողովրդին զրկե-
ցին իր ղեկավարներից:

Պատգամավոր Վարդգեսը, որն առանձնահատուկ մտերիմ
հարաբերության մեջ էր երիտթուրքական ղեկավարների հետ, իր
բարեկամների ձերբակալումից հետո մտնում է ոստիկանապետ
Բեդրի բեյի մոտ հավանաբար իր հին բարեկամ Բեդրի բեյից մի
մխիթարական խոսք լսելու փոքրիկ հույսով:

Վարդգես.- Էս օրը հասցրիք:

Բեդրի.- Ջանըմ, մենք ի՞նչ ենք արել:

*Վարդգես.- Դուք ձգտում եք գրգռել մեր ժողովրդին և
մղել հուսահատության:*

*Բեդրի.- Ես քեզ տալիս եմ երեք օր ժամանակ թողնելու
Կոստանդնուպոլիսը:*

*Վարդգես.- Իմ կինը հիվանդ է, ինձ անհրաժեշտ է առ-
նվազն տասը օր:*

Բեդրի.- Իմ ասածն ասած է:

Վարդգեսն ու Ակնունին գնում են իրենց վաղեմի մարտական
ընկեր Թալեաթի մոտ հարցնելու նրան, թե ինչո՞ւ են անմեղները
ձերբակալվել: Թալեաթը պատասխանում է. **«Ես դա արգելել չիի
կարող»:**

1915 թ. մայիսի 12-ին Թալեաթն ասում է Վարդգեսին.

«Մեր թույլ օրերին Դուք չոքեցիք մեր կոկորդին և բարձ-

րացրիք հայկական բարեփոխումների հարցը: Դրա համար էլ մենք մեր ներկայիս դրության բարեհաճությունն օգտագործելու ենք այնպես շաղ տալու Ձեր ժողովրդին, որ Դուք հիսուն տարով Ձեր գլխից հանեք բարեփոխումների գաղափարը»:

Վարդգես.- Ուրեմն մտադրություն կա շարունակել Արդուլ Դամիդի գործը:

Թալեաթ.- Դա:

Դիմակը պատռվել էր. հայտնության զայրույթի յոթ թասերը դատարկվեցին մի խեղճ ժողովրդի գլխին: Մի քանի շաբաթ անց պատգամավոր Վարդգեսին գազանաբար սպանեցին Քեմախի կիրճում: Մարդասպանը էնվեր փաշայի փեսայի թիկնապահն էր: Վարդգեսի կինը կառավարությունից տեղեկություն ստացավ, որ իր ամուսինն ինքնասպան է եղել աքսորավայրում:

Կոստանդնուպոլսից վտարված ղեկավարներն աքսորավայրից Թալեաթին հղեցին հետևյալ հեռագիրը.

«Կազմակերպությունը, որն իր բոլոր ջանքերը միավորել էր Ձերի հետ գործելու երկրի բարօրության ու առաջադիմության համար, այսօր գտնվում է այնպիսի տարօրինակ և անընթեռնելի դրության մեջ, որ միմիայն այդ փաստն իսկ պետք է որ Ձեզ համար բավական լիներ վերջ դնելու այս ամոթալի վիճակին: Պետք է հաշվի առնել, որ հայ ժողովրդի ներկայացուցչության նկատմամբ թուրքական կառավարության նմանօրինակ վերաբերմունքը պետք է որ խախտի երկու ազգերի միջև եղած փոխհարաբերությունները և իրար դեմ գժտեցնի երկու ժողովուրդների տարրերին: Երբեք մեր մտքով անգամ չէր անցնի, որ մեր համատեղ աշխատանքից հետո հարկադրված պիտի լինեինք այստեղից Ձեզ հետ բանակցելու հեռագրով:

Ակնունի, Ջարդարյան, դ-ր Փաշայան»:

Խեղճ մարդիկ դեռ հույս էին տածում: Նրանց մահը վաղուց վճռված էր: Կոստանդնուպոլսի 600 անհատականություններից մոտավորապես 590-ը սպանվեցին:

Դաճախ այն կարծիքն է հայտնվել, որ ավելի քան մեկ միլիոն հայերի սպանությունն ավելի քիչ պետք է վերագրվի կանխամտածված, պլանավորված սպանությանը, քան ինչ-որ չարաբաստիկ հանգամանքների, որոնք չէին կարող կանխատեսվել կառավարության կողմից: Թալեաթի ի կատար ածվող հրամաններից

աներկբայորեն հետևում է, որ կառավարությունն ուզեցել է հայերի ոչ թե վերաբնակեցումը, այլ **բնաջնջումը**: Այդ հրամանները, որոնք 1915 թ. սեպտեմբերից մինչև 1916 թ. մարտը ուղարկվում էին Հայլեպի կառավարող հիմնարկներին, Թեհլերյանի դատավարության ժամանակ մասամբ ներկայացվեցին բնագրով:

Դեռ 1915 թ. մարտին մարդկայնորեն մտածող թուրքերը էրզրումի հայերի ուշադրությունը հրավիրեցին առաջիկա մեծ եղեռնի վրա:

Մզկիթներում մուլաները (հոգևորականները) հավատացյալներին գրգռում էին քրիստոնյաների դեմ վկայակոչելով սրբազան պատերազմը: Որոշ տեղերում նույնիսկ հավատացնում էին, **որ ջարդերը իբր տեղի էին ունենում Գերմանիայի կառավարության կարգադրության համաձայն**:

Արժե ընդգծել, որ կային նաև թուրք բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներ, ովքեր անհողդողդ հրաժարվում էին արյունահեղությանը մասնակցելուց: Այդ պատվարժան այրերի թվին պետք է դասել հատկապես Հայլեպի և էրզրումի վալիներին (նահանգների քաղաքացիական-վարչական գործերի կառավարիչներ): Իրենց մարդկայնության դիմաց երկուսին էլ Թալեաթ փաշան պաշտոնանկ արեց:

ՇՐՋՈՒՄ Ե ՄԱՅՎԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿԸ

1915 թ. հունիսին Թալեաթ փաշան ցուցում էր տվել քաղաքացիական ատյաններին՝ ձեռնամուխ լինել հայերի «տարագրությանը»: Ամպրոպի շառաչն սկսվեց շշմեցնող ուժով այն բանից հետո, երբ չարիքի ամպերն արդեն ամիսներ շարունակ կուտակվել էին մահվան դատապարտված ժողովրդի գլխավերևում: Դեռ հունվարից սկսած՝ արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներում շատ հայերի դեմ միջոցներ էին ձեռնարկվում թուրքական կառավարման արվեստի բոլոր սարսափներով: Լրտեսության մեջ մեղադրանքը կամ առանց թույլտվության զենք ունենալը մեծ մասամբ պատրվակ էր ծառայում՝ ընտանիքներից ահռելի գումար շորթելու համար: Հազարավորների նկատմամբ բանտերում դատական գործ հարուցվեց, որը պետական պաշտոնյաներին և ոստիկաններին առիթ էր ընձեռում՝ բանտարկյալներին տանջելու ամենաբարբարոս խոշտանգումներով: Ամբողջ բնակչությունն ա-

վելի ու ավելի էր բորբոքվում այն հանցագործությունների լուրերից, որոնք իբր կատարվել էին հայերի կողմից:

Ահա և Ստամբուլից եկավ յաթաղանի հրամանը: Թալեաթն ու էնվերն իհարկե գիտեին, թե ինչ էր նշանակում «բոլոր ոչ լրիվ անբասիր ընտանիքներին վերաբնակեցնել Միջագետքում»։ Նախ և առաջ Միջագետքն այնպիսի ողբալի աղքատ երկիր էր, որ այնտեղ հնարավոր չէր հանկարծակի վերաբնակեցնել 1.5 միլիոն մարդ, մանավանդ որ նվազագույն իսկ նախապատրաստական աշխատանք չէր տարվել մարդկանց այդպիսի զանգված ընդունելու համար: Վերաբնակեցումը կնշանակեր Միջագետքի բնակչության կրկնապատկում: Եվ հետո պետք է պատկերացնել, թե ինչ է նշանակում մի ամբողջ ժողովուրդ, կանանցով ու երեխաներով, պոկել այն հողից, ուր բնակվել են հայերը հազարամյակներ շարունակ, մարդկանց մեծ հոսքեր թեժ ամռանը անօգնական քշել անհյուրընկալ լեռնոտ երկրով, հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու առանց որևէ հնարավորության՝ դիմակայելու սովի, ծարավի, հիվանդությունների սարսափներին: Հարյուր հազարավոր մարդիկ ամիսներով անօթևան, առանց բուժօգնության, առանց հիգիենայի - հենց միայն սա արդեն նշանակում էր մահվան դատաւճիռ տասնյակ հազարավորների համար:

Պետական գերատեսչությունները պետք է որ արդեն ամիսներ ի վեր նախապատրաստված լինեին այն ահազարհուր հանձնարարությանը, որ նախանշվել էր իրենց համար: Քանզի երբ Ստամբուլից տրվեց հրամանը, Սադայելի գործը բոլոր տեղերում սկսվեց սահմռկեցուցիչ բծախնդրությամբ:

Ընդհանուր առմամբ շրջապատվում էին քաղաքներն ու գյուղերը և տղամարդկանցից պահանջվում էր հանձնել զենքերը: Միայն քչերը զենք ունեին, իսկ դրանք էլ մեծ մասամբ գալիս էին հեղաշրջման ժամանակներից, երբ երիտթուրքերը դրանք տալիս էին հայերին, որ սրանք նեցուկ կանգնեին նոր վարչակարգին: Ով բռնվում էր զենք ունենալու մեջ, տեղնուտեղը զնդակահարվում էր կամ սպանվում ավելի նոդկալի ձևերով: Տղամարդկանց պարանով կապում էին իրար և հաճախ հենց բնակավայրի մոտերքում սպանում: Սպանվողների հարազատներն էլ թերևս դեռ մխիթարվում էին լսելով նրանց մահվան ճիշդ: Այնուհետև կանանցից ու երեխաներից պահանջում էին՝ մի քանի ժամվա, հաճախ էլ միայն մի քանի րոպեի ընթացքում պատրաստ լինել տա-րագրման:

Ձեյթուն քաղաքից այդ ծևով հեռացվեցին մոտ 20000 հոգի: Միայն վեց արհեստավոր իրավունք ստացան մնալ տեղում: Մյուսները: Նրանք ստիպված էին թողնել իրենց ունեցվածքը, որ գողանում էին ոստիկաններն ու խաժամուժ ամբոխը, կամ էլ տերերը հապշտապ վաճառում էին չնչին գնով: Մահվան դատապարտվածները հետո քշվեցին Մարաշ, այստեղից էլ Տավրոսի վրայով մինչև Ղարաբունար, որտեղ էլ իբր թե պիտի գաղութ հիմնեին: Ես հաճախ եմ եղել Ղարաբունարում և գիտեմ, որ այն Անատոլիայի ամենաթշվառ և ամենավատառողջ վայրերից մեկն է: Այնտեղ էին ժամանել հավանաբար մոտ 6000-8000 մարդ, որոնցից հարյուր և ավելի հոգու բժավոր տիֆը քաղեց - տարավ մի քանի օրում: Իսկ ճանապարհի՞ն ինչ էր եղել: Դր Լեփսիուսն այդ մասին բերում է ականատեսի հետևյալ հաղորդումը.

«Ծեր կանայք թուլացած ընկնում էին ու կրկին վեր էին կենում, երբ զապթիան մոտենում էր բարձրացրած գավազանով: Մյուսներին առաջ էին հրում ավանակների նման: Ես տեսա, թե ինչպես մի ջահել կին ընկավ, զապթիան երկու-երեք հարված իջեցրեց, և կինը տանջանքով նորից ոտքի կանգնեց: Նրա ամուսինը քայլում էր իր առջևից երկու-երեք տարեկան երեխան թևին: Մի քիչ հեռու մի պառավ սայթաքեց ու ընկավ ցեխի մեջ: Ոստիկանը կոպալով երկու-երեք անգամ բռնեց նրան: Նա չէր շարժվում: Այնուհետև ոստիկանը երկու թե երեք անգամ քացով խփեց նրան: Բայց պառավը մնում էր անշարժ պառկած: Ապա թուրքը նրան էլ ավելի ուժեղ խփեց քացով, այնպես որ պառավը գլորվեց ճանապարհի փոսի մեջ: Ես համոզված եմ, որ նա մեռած էր... Ինձ տեղեկություն տվողը պատմեց, որ Գոնիայից Ղարաբունար տանող ճանապարհին մի ջահել հայուհի իր նորածին մանկանը, որին ինքն այլևս կերակրել չէր կարող, գցել է ջրհորը: Մեկ ուրիշը իր մանկանը դուրս էր շարտել գնացքի պատուհանից»:

Նույն ականատեսը.

«Ձեյթունցի երբեմնի հարուստ մի հայ իր հետ տանում էր իր ունեցվածքի բեկոր երկու այծը: Մոտենում է մի ոստիկան և ձեռքը գցում կապերին: Հայը խնդրում է նրան, որ նա դրանք իրեն թողնի, առանց այն էլ ինքն այլևս ոչինչ չունի, ինչով կկարողանար ապրել: Պատասխանի փոխարեն թուրքը նրան այնքան է ծեծում, մինչև որ հայը գալարվում է փռու մեջ, իսկ փոշին վերածվում է արնաշաղախ ցեխի»:

Հազարավորներն այսպես տանջամահ արվեցին: Նորածիններով կանանց և հղիության վերջին օրերին հասած հարսներին տավարի նման մտրակներով քշում էին առաջ... Բռնաբարություններ էին կատարվում օրը ցերեկով: Ոստիկանության սպաները բազմության միջից զոռով հանում էին կանանց և բաշխում միջակա բնակավայրերի տղամարդկանց ցանկացած ձևով օգտագործելու համար: Դադար առնելու տեղերում ոստիկանների համար առանձնահատուկ հաճույք էր տղամարդկանց, հաճախ իրենց մերձավորների ներկայությամբ, գազանաբար տանջելը: Նրանք հայերին վառում էին շիկացած երկաթներով, պոկում էին նրանց եղունգներն ու մազերը և հատկապես կիրարկում էին խոշտանգումների զուտ թուրքական մեթոդը, որը սովորական երևույթ էր նաև բանակում, բասթոնադը ճիպոտահարում մերկ ներբաններին, մինչև որ դրանք տրաքվում էին:

Տրապիզոնում դատարկվեց հայերի մոտավորապես հազար տուն: Այնտեղ կիրարկվում էր սպանության մի ձև, որը փորձարկվել էր ֆրանսիական հեղափոխության ժամանակ «Noyade» անվան տակ. տղամարդկանց լցնում էին նավերը, որոնք մի քանի ժամ անց վերադառնում էին դատարկ: Տրապիզոնում երիտթուրքական կոմիտեի անդամները ջոկում էին որբանոցների ամենագեղեցիկ հայ խնամակալուհիներին՝ նրանց չարաշահելու իրենց գեխությունների համար:

Երգրումում, վալիի կամքին հակառակ, կազմավորվեցին բանդաներ, որոնք զարհուրելի կտտանքների էին ենթարկում այն հայերին, որոնց մոտ իրենց զենքի առկայություն էին ենթադրում: Ոստիկանները նույնպես օգտվում էին այդ մեթոդից՝ թաքցրած զենքերի վերաբերյալ խոստովանություններ կորզելու նպատակով: Այդ ձևով Հմայակ անունով մի մարդու այնքան ծեծեցին, մինչև որ նա այլևս քայլել չէր կարողանում: Հետո բանտում փետեցին նրա մազերը և աքցանով հանեցին ատամները: Ամեն անգամ, երբ խոշտանգվողը ուշագնաց էր լինում, նրան կրկին ուշքի էին բերում սառը ջրով:

Մերվածիկ գյուղում ոստիկանության ավագ լեյտենանտ Սուլեյմանը քաղաքագլուխ Աբդուլ էֆենդու հետ միասին գյուղացիներին կտտանքների ենթարկելուց հետո ստիպեց զենք զնել թուրք հարևաններից: Արկան* գյուղում մտրակով այնքան ծեծե-

* Իմա Արկնի, Արդնի, Արդանա:

ցին կանանց ու տղամարդկանց, որ շատ կանայք ուշագնաց եղան: Մոլլա գյուղի բնակիչներին ծեծեցին, դեմքերին կղկղանք քսեցին, իսկ տղամարդկանց գցեցին գետը: Եկեղեցում պարտադրեցին ընդհատել պատարագը և կտտանքների ենթարկեցին քահանային: Մախմուդ Բեքրի գյուղում Մուլեյմանը և նրա հանցակիցները երեք գյուղացու ծեծեցին մինչև ուշագնացություն, սառը ջրով կրկին սթափեցրին և դարձյալ շարունակեցին տանջել: Պոկեցին մի գյուղացու երկու մատները: Երբ գյուղացիք ի վիճակի չէին լինում տալ հայ ժողովրդական կուսակցության անդամների անունները և տվյալներ հաղորդել զենքի թաքստոցների մասին, կանանց բռնաբարում էին:

ՍԱՏԱՆԱՅԻ ԿԻՐՃԸ

Տրապիզոնի և Էրզրումի վիլայեթների տարագիրները Եփրատի ծոռով քշվեցին մինչև Քեմախի կիրճը: Սա արտակարգ խոր, շեշտակի իջնող կտրվածք է լեռների մեջ, որտեղ ջուրը հեղեղատի է վերածվում: Թե ինչ է կատարվել այստեղ բազում հազարավոր մարդկանց հետ, աներևակայելի դաժանության ու վայրագության մի պատկեր է, որ կարելի է կարծել, թե մի անգամ ևս կուտակվել է հազարամյակների խելագարությունը, նգովյալ երկրագնդի այս կտորի վրա վեր է ձգվել մի հսկա հրեշ հունիսյան կիզիչ արևին ընդդեմ հաղթական գոռալու, որ ամենայն մշակույթ լոկ այնպիսի շղարշ է, որ ամեն օր կարող է պատահոտվել երկրտանի գազանի վայրագությունից:

Գրող Ֆ. Ռ. Նորդն իր «Սիր-Անուշ» վեպում (գերմաներեն հրատարակության վայրը Շթութգարթ) ուրվագծել է Քեմախի ոճրագործության մի պատկեր, որն իր ահասարսուռ սոսկալիությամբ ավելի շատ հնարավոր է համարել որպես հրեշայնության հասնող երևակայության խելագար, մտացածին գաղափար, քան տառացիորեն ճշմարիտ եղելության բանաստեղծական ձևակերպում: Է. Ա. Փոյի և Է. Թ. Ա. Յոֆմանի պատկերավորման կարողության արդյունք զարհուրանքները կսփրթնեին այն բանից, ինչ կատարվեց 1915 թ. Վիլհելմ II-ի դաշնակիցների կողմից:

Յունիսի 8-ին, 9-ին և 10-ին հայ ժողովրդական զանգվածները թողեցին Երզնկա քաղաքը ուղեկցվելով զինվորական մի պահակախմբի կողմից, որը, թվում էր հետիոտներից ու բազմահարյուր

սայլերից բաղկացած փոխադրամիջոցների երկար շարասյան համար պիտի երաշխավորեր որոշակի կանոնավորություն: Գնում էին դեպի Քեմախ մոտակա գավառական քաղաքը: Եփրատի այս ծորով տարվող տասնյակ հազարավորներից միայն մի մասնիկ հասավ ակնկալվող վայրը: Կապանում անպաշտպան մարդիկ զինվորների և շրջակայքից այստեղ շտապող արնածարավ քրդերի կողմից հարձակման էին ենթարկվում, թալանվում և ապա մորթվում էին արյունոտ լատաղության անասելի պոռթկումով: Մարդասպան ճիվաղների վայրագ գոռոցների ներքո դիակների ու կիսամեռ մարդկանց լեռներ էին չարտվում հորանջող վիհը: Մարդկանց ջախջախվող մարմինների դրմբոցն արծազանքում էր ուղղաբերձ ժայռերի արանքում՝ միախառնված այնտեղ վերևում մահվան ցավերի մեջ գալարվող զոհերի խելակորույս վայնասունին: Տղամարդիկ ու կանայք տեսնում էին իրենց երեխաներին ու ամուսիններին կտրատված, փորոտիքները բացված, արյունաքած, նրանց դիակները ժայռերի կողերին ջնջխված: Դժոխային խառնափնթորության այս տեսարանից խելագարված մայրերն իրենց երեխաների ու ամուսինների հետևից նետվում էին մահաբեր խորխորատները: Հուսակտուր մարդկային էակները ծնկի էին չոքում արյունահեղ գազանների առաջ և աղերսում էին, որ արագ սպանեն իրենց: Մյուսները կարեկցանք էին մուրում կամ իրենց երեխաներին անձամբ էին չարտում գետը, որի ափերի մոտերքում, իրար վրա կիտվելով, արգելապատնեշ էին կազմում դիակները: Սրընթաց ջրերը ճողփում էին անկենդան մարմինների անկումից: Եվ դա ոչ թե մեկ ժամվա, ո՛չ, երեք երկար ու ծիգ օրերի դիվային գործ էր. ժամերով շարունակվում էին մորթելու և խեղդելու գործողությունները: Արյան գետ էր ծուկորեն ծորում ապառաժներն ի վար և միախառնվում շառաչող հեղեղին: Երեք օր շարունակ եվ արևը չէր խավարում. Ստամբուլի շքեղ պարտեզներում սուսկումի ոչ մի մրրկաբեր հողմ չէր սրբում այն սեղանները, որոնց շուրջ իրար կենաց էին խմում գերմանացի և թուրք դաշնակիցները. գերմանացիների մշտական սեղանների մոտ, որտեղ քաղքենիների բաժակներում հառնում էին արևելյան կախարդական պատկերներ, սպանվող մանկան մահվան ոչ մի խոխոռոց չէր վանում ալկոհոլի ծնած կեղծ պատրանքները: Եվ գիշերային ոչ մի ծայն ոչ մի գերմանացի քաղաքական գործչի չկարողացավ ստիպել՝ Բոսֆորի ափին գտնվող իրենց գործընկերների ականջին գոռալու, որ նրանք ճիվաղներ են, որոնց պետք է շղթայել: Նրանց

խիղճը հանգիստ էր: Դեսպան Վանգենհայնը մայիսի 31-ին հաղորդել էր Բեռլին, որ «Թուրքիայի քաղաքական և ռազմական դրության պայմաններում հիշատակված ձեռնարկումներից դժբախտաբար խուսափել չստացվեց»... Ի՞նչ հրաշալի բառ է այդ «դժբախտաբարը»:

Երե՛ք օր: Եփրատին կուլ գնացածների ունեցած-չունեցածն առևանգվեց անտեր մնացած սայլերով: Եվ չորրորդ օրը 86-րդ հեծելազորային բրիգադի ջոկատներն ուղարկվեցին Քեմախի կիրճ իբր թե պատժելու մարդասպան քրդերին: Այս «ազնիվ» ջոկատը պսակեց արյունալի ոճրագործությունը՝ սակավաթիվ ողջ մնացածներին անմնացորդ ոչնչացնելով: Լանջերն ու ժայռերը ցանված էին ուռած դիակներով, որոնք օդը լցնում էին անտանելի զարշափոտությամբ:

Երզնկացի երկու բուժքույրեր հաղորդում են մի ոստիկանի մասին, որը գլուխ էր գովում, որ ինքը օրական տասից տասներկու տղամարդ է սպանել և նետել գետը: Որ ինքը ջարդել է այն երեխաների գանգերը, ովքեր չէին կարողացել փախչել: Որ յուրաքանչյուր գյուղի մոտերքում նորովի են պղծվել կանայք: Հետո շարունակում են.

«Հաջորդ օրը վաղ առավոտյան մենք լսեցինք մահվան դատապարտվածներին մեր կողքով անցնելիս ... Հեծեժանքն անկարագրելի էր: Դա մի ստվար բազմություն էր: Շատերը գոռում էին. «Փրկեցեք մեզ, մենք մոլուկման կղաճանք կամ գերմանացի, կամ ինչ դուք կուզեք, միայն թե փրկեցեք մեզ: Հիմա նրանք մեզ կտանեն Քեմախ և կկտրեն մեր վզները... Երբ մենք մոտեցանք քաղաքին, շատ թուրքեր ծիարալ էկան և տարան երեխաներին ու դեռատի աղջիկներին: Քաղաքի մուտքի մոտ, որտեղ նաև գերմանացի բժիշկների տունն էր, բազմությունը մի վայրկյան կանգ առավ՝ նախքան դեպի Քեմախ ճանապարհ բռնելը: Այստեղ իսկական ստրուկների շուկա էր, միայն թե ոչինչ չէին վճարում: Սայրերը կարծես հոժարակամ տալիս էին իրենց երեխաներին. դիմադրությունն էլ ոչնչով չէր օգնի»:

Երբ կարմիր խաչի երկու բուժքույրեր հունիսի 21-ին հեռանում էին Երզնկայից, նրանք ճանապարհին էլ ավելին տեսան տարագիրների ճակատագրից՝ «Անծայն ձգվում էին նրանք փոքրերն ու մեծերը մինչև ամենածեր կինը, որին մեծ դժվարությամբ էին կարողանում պահել ավանակի վրա, բոլորը, բոլորը: Քչում

էին, որպէսզի նրանց, իրար կապած, բարձր ժայռից գցեին Եփրատի հեղեղատը, նզովքի այն ծորում Զեմախ-բողագում: Մի հույն կառապան մեզ պատմում էր, թէ ինչպէս են դա արել: Մարդու սիրտ էր կանգնում... Մեր ոստիկանը հաղորդեց, որ նա հենց նոր 3000 կանանցից ու երեխաներից բաղկացած այդպիսի մի թափոր է բերել Մանախաթունից* Զեմախ: «Հեփ գիթդի բիթդի - բոլորն էլ մեռան գնացին», - ասաց նա: Մենք թե. «Եթե ուզում եք նրանց սպանել, ինչո՞ւ դա գյուղերում չեք անում: Ի՞նչ կարիք կա նախապես նման աննկարագրելի ձևով ստորացնել նրանց»: «Իսկ ո՞ւր պիտի թաղեինք դիակները, չէ՞ որ նրանք կնեխեին», - եղավ պատասխանը:

Մի վայրկյան դադար տանք: Հազար տարի առաջ բուլղարների դահիճ Բարսեղ II-ը** հանել տվեց 15000 մարդկանց աչքերը: 150-ը իրավունք ստացան պահպանելու մի աչքը, որպէսզի իրենց միանգամայն անօգնական եղբայրներին կարողանային ուղեկցել հետ Բուլղարիայի կայսր Սիմեոնի մոտ: Ասում են, որ 978 թ. ռուս ցեղապետ Սվյատոսլավը Ադրիանապոլսի մոտ ցցի է հանել տվել 40000 հոգու: Սպարտակի խռովարարներից հազարավորները Կրասոսի կողմից խաչին զամվեցին: Թիթուսը դաժանորեն մոլեգնում էր իր նվաճած Երուսաղեմում: Գերմանացի իշխանները սարսափելի վրեժ էին լուծում պարտված գյուղացիներից Ֆրանքենհաուզենի մոտ ընկած Արյան դաշտում: Բայց դրանք եղել են 2000, 1000, 400 տարի սրանից առաջ, դա եղել է հաղթողի վրեժը պարտվողի նկատմամբ, եղել է հաշվեհարդար պատերազմի դաժան հաշվարկում, եղել է այն, ինչ մյուսն էլ հավանաբար սիրով կաներ, եթե ինքը հաղթած լիներ: Դրանք պատերազմական ժամանակներ էին, երբ հենց դահիճ լինելով կամ զոհ դառնալով՝ «դեռ ինչ-որ արժեք ուներ տղամարդը» պատերազմի ստրուկը, զինվորը, հպատակը, հայրենիքի պաշտպան տղամարդը: Սակայն մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջումը կանանց ու երեխաների գիտակցված սպանողով - այս առաջադիմության համար բարբարոս անցյալը հավանաբար չէր «հասունացել»: Այստեղ արդեն պետք է խորհել Պերուում Պիզարրոյի կատարած ոճրագործությունների մասին, կարմիր ռասայի նկատմամբ սպիտակների վարած բնաջնջ պատերազմի մասին, Թասմանիա-

* Ճիշտը Մանախաթուն:

** Բարսեղ II-ը նույն ինքը Բագիլեսու Բուլղարասպանն է:

յում, Նոր Զելանդիայում «քրիստոնյա» անգլիացիների կատարած մարդաորսի մասին, բուրերի պատերազմում նրանց գործած վայրագությունների մասին, խորհել տոչորոդ ծարավից մեռնելու մասին, ինչին մղում էին գերմանացիները հերերոսներին միայն կռահել կարողանալու համար, թե ինչ է պատահել 1915 թ. Զեմախի մոտակայքում: Բոլոր մեկնաբանությունների փորձերի դեպքում, սպանության հաճույքի, թալանի տենչի, կրոնական ատելության, իշխանասիրության և բթամտության գործոնների գործարկման դեպքում դեռ այնքան անըմբռնելի բան է մնում, որ մեզ համար 1915 թ. ողբերգությունը պիտի ներկայանա որպես պատմության բոլոր հանելուկներից ամենաարյունահեղը և ամենասահմանցուցիչը: Այստեղ որպես մնացորդ հավիտյանս հավիտենից կմնա տարրական, մակերեսային խորիմաստությունը, որն անտանելի է:

ՄՈՒԵԳԵՆՈՒՄ Է ՖՈՒՐԻԱՆ

Մերսիվանի* (Սվազի վիլայեթ) քոլեջի մի ամերիկացի միսիոներ հաղորդում է, որ հունիսի սկզբին իշխանության մարմինները կտտանքների ենթարկել տվեցին մի քանի հայի և նրանցից խոստովանություն կորզեցին, որ հայերի ծեռքին մեծ քանակությամբ զենք կա: Ցուցմունքները ստիպողաբար վերցրին բասթոնադի, կրակի և գուցե նաև աչքերը հանելու մեթոդների կիրառումով: Խոստովանությունները տարածվեցին՝ թուրք բնակչության զայրույթը խստագույնս սաստկացնելու նպատակով: Քչեցին, մի տեղ հավաքեցին Մերսիվանի տղամարդկանց և այն էլ բոլոր տարիքի ու դիրքի տղամարդկանց, նաև հիվանդներին, որոնց քաշում հանում էին անկողնուց: 30-150 հոգուց բաղկացած խմբերով, երբ արդեն հափշտակվել էին նրանց ոտնամանները, նրանք ոտքով բռնեցին աքսորի ճամփան: Այս տղամարդիկ ճանապարհին ամենացորդ սպանվեցին: Դրան հետևեց կանանց ու երեխաների տեղահանումը, որոնց թույլատրվել էր իրենց հետ վերցնել մի օրվա ուտելու պաշար: Նաև հայ ուսուցչուհիներն ու աշակերտուհիները, որոնց մնալը թալեաթ փաշան երաշխավորել էր դպրոցի ամերիկացի տնօրենի խնդրանքով, ստիպված էին բռնել մահվան

* Իմա Մարսվան, Մարզվան:

ճամփան: **Քաղաքի 12000 հա յ բնակիչներից միայն մի քանի հա-
րյուրը մազապուրծ եղան կոտորածից:**

Զիլեցի մի վիրավոր հայ զինվոր հայտնում է, որ երբ ինքը
ռազմաճակատից վերադարձել է իր հայրենի տունը, տեսել է, թե
ինչպես Սվազի **եպիսկոպոսի մերկ ոտքերը պայտել էին ձիու
նման:** Վալին այդ տանջանքը հիմնավորել էր նրանով, թե **իրենք
եպիսկոպոսին հո չէ՞ին թողնի ոտաբորիկ քայլելու...** Զիլեի տղա-
մարդկանց կապկպեցին իրար, քաղաքից դուրս հանեցին և
սպանեցին: Կանանց ստիպեցին ընդունել իսլամը: Երբ նրանք
հրաժարվեցին, մայրերին խողխողեցին իրենց երեխաների աչքի
առաջ:

Քարպութի* ամերիկյան դպրոցի ուսուցիչները մահապատ-
ժից առաջ սոսկալի տանջանքների էին ենթարկվում: Բանտում
փետում էին պրոֆեսորներ Թենեքեջյանի և Բուջիզանյանի մա-
զերն ու մորուքները ստիպելով նրանց խոստովանությունների, և
օր ու գիշեր պահում էին ձեռքերից կախված վիճակում: Մեկ այլ
պրոֆեսոր խելագարվեց, երբ հարկադրաբար սեփական աչքե-
րով տեսավ, թե ինչպես տանջամահ արեցին մի քանի հայի: Պրո-
ֆեսոր Լյուլեջյանի կտտանքներին մասնակցում էր նույնիսկ վա-
լին: Նահանգի պարոն կառավարիչն այնքան խփեց, մինչև որ
հոգնեց ու վրա բերեց. **«Ով սիրում է իր կրոնն ու իր ժողովրդին,
թող նա էլ շարունակի ծեծել»:**

Դիարբեքիրում վարվում էին նույն ձևով, ինչպես Տրապիզո-
նում: Ամենից առաջ բանտում սպանվեցին քսանվեց հայ երևելի-
ներ, այդ թվում նաև քահանա Ալփիարը. քահանայի ջահել կինը
բռնաբարվեց տասը ոստիկանների կողմից և համարյա տանջա-
մահ արվեց: Հետո 674 տղամարդկանց տեղավորեցին լաստերի
վրա, ընթացքի ժամանակ գցեցին Եփրատի ջրերը, ժանդարմնե-
րը գնդակոծեցին լողալ փորձողներին: Հինգ քահանայի մեր-
կացրին, լողոցեցին ձյութով և ման ածեցին Դիարբեքիրի փողոց-
ներով: Մի ենթասպա պարծենում էր, որ ինքը հինգ ոստիկաննե-
րի հետ Դիարբեքիրի և Ուրֆայի արանքում ընկած ճանապար-
հին գնդակահարել է 700 անպաշտպան հայի: Լիճեի գավա-
ռապետը, որը չէր կատարել վալիի հայերին ոչնչացնելու բանա-
վոր հրամանը, պաշտոնանկ արվեց և սպանվեց Դիարբեքիր
տանող ճանապարհին:

* Իմա Խարբերդ:

Սասունի տարածքից 3000 տղամարդ փոխադրեցին Քարպուտ և կոտորեցին բոլորին՝ բացի երեք հոգուց:

ՏԻԿԻՆ ԹԵՐԶԻԲԱՇՅԱՆԻ ՑՈՒՑՍՈՒՆՔԸ ԹԵՂԵՐՅԱՆԻ ՂԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

Թեհլերյանի դատավարության ժամանակ մի հայ եպիսկոպոսի ցուցմունքին զուգընթաց տիկին Թերզիբաշյանի ցուցմունքն այնպիսի ազդեցություն գործեց դատարանի վրա, որ կարելի էր այլևս հաշվի չառնել սովորականի նման դեռ գոյություն ունեցող նյութի վերաբերյալ զեկուցումը: Մենք բառացի վերարտադրում ենք այդ վկայությունը դատական արձանագրությունից.

Վկա - Ես էրզրումում եմ եղել:

Նախ.- Դա Ձեր հայրենի՞քն է:

Վկա - Այո:

Նախ.- Այնտեղ տեղահանություններ կատարվե՞լ են:

Վկա - 1915 թ. հուլիսին այնտեղի բնակիչները հավաքվեցին, և ասվեց, որ քաղաքը պետք է թողնել հեռանալ:

Նախ.- Քաղաքում երևացի՞ն ազդագրեր, որ հայերը պետք է արտագաղթեն:

Վկա - Ոստիկանների ու պետական պաշտոնյաների միջոցով նախ տեղյակ պահեցին քաղաքի հարուստներին և հետո ասացին, որ մենք պիտի դուրս գանք քաղաքից, քանի որ այն մտնում է ռազմական գոտու մեջ, և քաղաքացիական բնակչությունը պետք է հեռացվի: Քաղաքի հարուստները տեղեկացվել էին դրանից ութ օր առաջ, մյուսները տեղահանությունից մի ժամ առաջ: Դրանից հետո իմացվեց, որ դա խաբեություն է եղել, և որ միայն հայ բնակչությանն են հարկադրել դուրս գալ:

Նախ.- Ի՞նչ է, ամբողջ բնակչությունը միանգամի՞ց դուրս քըշվեց քաղաքից:

Վկա - Չորս անգամից:

Նախ.- Չորս խմբո՞վ:

Վկա - Չորս բազմություն՝ ութ օրվա ընթացքում:

Նախ.- Հետ մնացածները տեղեկություն ունեի՞ն, թե ինչ է եղել առջևի շարասյունների հետ:

Վկա - Ոչ:

Նախ. - Որոշակի նպատակակետ մատնանշվե՞լ էր:

Վկա - Մենք պետք է նախ երզնկա գնայինք:

Նախ.- Դուք ո՞ր խմբի հետ պիտի դուրս գայիք:

Վկա - Երկրորդ:

Նախ.- Նկարագրեցե՞ք քանի՞ մարդու էր ուղեկցում պահա-
կախումը, ինչպե՞ս եղավ, մինչև ո՞ւր հասաք և ի՞նչ պատահեց:

Վկա. **Մեր ընտանիքը բաղկացած էր քսանմեկ հոգուց:
Նրանցից միայն երեքն են մնացել:**

Նախ.- Որքա՞ն էր ամբողջ բազմությունը:

Վկա - 500 ընտանիք:

Նախ.- Իսկ ինչպե՞ս մեռան Ձեր հարազատները:

Վկա - Մեր ընտանիքը բաղկացած էր քսանմեկ շնչից: Մենք
վարձել էինք եզներով լծված երկու սալ և մեզ հետ վերցրել այն
ամենը, ինչ կարողացանք տեղավորել: Ուտելիք և փող: Մենք
կարծում էինք, որ գնալու ենք Երզնկա: Մեզ հետ էին իմ հայրն ու
մայրը, երեք եղբայրներս (ավագը երեսուն տարեկան), երեք
սղա (փոքրիկը վեց ամսական էր), ամուսնացած քույրս իր ամուսնու
հետ, վեց երեխա (ավագը՝ քսաներկու տարեկան): Սե-
փական աչքերով ես տեսա բոլորի կորուստը, միայն երեքս մնա-
ցինք ու փրկվեցինք: Ես երդվում եմ, որ նրանք Կոստանդնուպոլի-
սի հրամանով սպանվեցին:

Նախ.- Ի՞նչ եղանակով:

Վկա - Երբ մենք դուրս էինք եկել քաղաքից և երզում ամրո-
ցի դարպասների առջևում էինք, եկան ոստիկանները և զենք էին
փնտրում: Մեզանից վերցրին դանակները, հովանոցները և այլ
բաներ: Երզումից մենք եկանք Բայբուրթ*։ Երբ մենք անցնում
էինք այդ քաղաքի կողքով, **կույտերով դիակներ տեսանք, և ես
ստիպված էի ոտաբորիկ քայլել անցնել դիակների վրայով, այն-
պես որ ոտքերս արնոտվեցին:**

Նախ.- Դրանք դիակներ էին նախո՞րդ բազմությունից, որ
դուրս էին եկել Երզումից:

Վկա - Ոչ, դրանք Բայբուրթից էին: Հետո հասանք Երզնկա:
Մեզ խոստացել էին բնակարան տալ, բայց բնակվելու իրավունք
չտվին, մեզ նաև չէին թույլատրում ջուր խմել: Մեզ պարտադրե-
ցին նույնիսկ եզները հանձնել. սրանք քշեցին սարերը:

Նախ.- Իսկ ինչպե՞ս բանը հասավ այդ ջարդերին, որոնց ժա-
մանակ սպանվեցին Ձեր մերձավորները:

* Իմա՝ Բայբերդ, Բաքերդ:

Վկա - Երբ մենք շարունակեցինք ծանապարհը, բազմության միջից ջոկեցին հանեցին 500 երիտասարդների: Նաև իմ եղբայրներից մեկին: Սակայն նրան հաջողվեց փախչել և գալ ինձ մոտ: Ես նրան աղջկա շորեր հագցրի, այնպես որ նա կարող էր մնալ ինձ մոտ: Մնացած երիտասարդներին քշեցին հավաքեցին մի տեղ:

Նախ. - Ի՞նչ եղավ ջոկվածների հետ:

Վկա - **Բոլորին խառնիխառն իրար կապկպեցին ու գցեցին ջուրը:**

Նախ. - Որտեղի՞ց գիտեք դա:

Վկա - Ես իմ սեփական աչքերով տեսա:

Նախ. - Որ նրանց գցեցին գե՞տը:

Վկա - Հա, նրանց գցեցին գետը, և հոսանքն այնքան սրընթաց էր, որ նրանց բոլորին, ում ջուրն էին նետում, հոսանքն առազ խլում տանում էր:

Նախ. - Ի՞նչ եղավ հետ մնացողների հետ:

Վկա - Մենք գոռում էինք, լաց լինում և չգիտեինք՝ ի՞նչ անել: **Բայց մեզ նույնիսկ լաց լինել թույլ չէին տալիս, այլ սվիններով բզելով՝ քշում էին առաջ:**

Նախ. - Ովքե՞ր էին դրանք:

Վկա - Երեսուն ոստիկան ու զինվորների մի ջոկատ:

Նախ. - Նրանք այդ ընթացքում ծեծո՞ւմ էին:

Վկա - Այո:

Նախ. - Հետո ի՞նչ պատահեց Ձեր ազգականներին:

Վկա - Այն ամենով, ինչ մենք կարող էինք տանել շալակով, եկանք Մալաթիա, այնտեղ մեզ տարան սարը և տղամարդկանց բաժանեցին կանանցից: Կանայք մոտավորապես տասը մետր հեռու էին տղամարդկանցից և կարող էին սեփական աչքերով տեսնել այն, ինչ կատարվում էր տղամարդկանց հետ:

Նախ. - Ի՞նչ էր կատարվում տղամարդկանց հետ:

Վկա - Ն ր ա մ ց սպանում էին կացիներով և հրում ջուրը:

Նախ. - Կանայք ու տղամարդիկ իսկապե՞ս այդ եղանակով ջարդվեցին:

Վկա - Միայն տղամարդիկ այդ ձևով մեռան: Երբ արդեն մի քիչ մութ էր, ոստիկանները եկան և ջոկեցին ամենագեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին, տարան իրենց կնության: Մի ոստիկան էլ եկավ ինձ մոտ և ուզում էր ինձ իր կինը դարձնել: Ն ր ա մ ց, ովքեր չէին ուզում հնազանդվել, սվինահարում էին և ճղճղում

սրունքները: Նույնիսկ կտրում էին հղի կանանց կողերը և դուրս հանում երեխային ու դեն շարտում: (Խիստ վրդովմունք դահլիճում): (Վկան բարձրացնում է ձեռքը): Երդվում եմ:

Նախ. - Դուք ինչպե՞ս փրկվեցիք:

Վկա. - Նաև իմ եղբոր գլուխը կտրեցին: Երբ մայրս դա տեսավ, փլվեց գետնին ու տեղն ու տեղը մեռավ: Դրանից հետո էլի մի թուրք եկավ ինձ մոտ և ուզում էր ինձ իրեն կնության վերցնել, և քանի որ ես դրան չհամաձայնեցի, նա իմ ձեռքից վերցրեց իմ երեխային ու դեն շարտեց:

Նախ. - Բա Դուք հետո ինչպե՞ս դուրս պրծաք այդտեղից:

Վկա. - Ես նկատեցի, որ հեռվում ծուխ էր բարձրանում ու փախա այդ ծխի ուղղությամբ, և այնտեղ ես գտա իմ եղբորն ու եղբորս կնոջը, որ հղի էր և ազատվելու վրա էր: Այնտեղ ասացին, որ մենք նույն երեկոյան իսկ պետք է թողնենք այդ վայրը. մենք ստիպված էինք այդտեղ թողնել եղբորս կնոջը, որովհետև նա պատճառավոր էր:

Նախ. - Դետո Դուք հասաք Սամսե՞ք*: Իսկ քանի՞ հոգի կային այնտեղ:

Վկա. - Շուրջ 600:

Նախ. - Իսկ Ձեր ընտանիքի՞ց:

Վկա. - Դայրս, երկու եղբայրս և ես:

Նախ. - Ուրեմն Դուք ինքնե՞րդ եկաք մինչև Սամսեք:

Վկա. - Այո: Այնտեղ հայրս հիվանդացավ, և ապա հրաման եկավ, որ հիվանդներին տանել չի թույլատրվում, այլ պետք է նրանց ջուրը նետել: Դետո հորս հանեցին վրանից: Դրանից հետո, սակայն, եղբայրս նրան նորից հետ բերեց, բայց հայրս նույն երեկոյան մեռավ:

Նախ. - Իսկ երկու եղբայրնե՞րդ:

Վկա. - Նրանք ողջ մնացին:

Նախ. - Եվ այս ամենը իսկապե՞ս ճշմարիտ է: Դա հորինվածք չէ՞:

Վկա. - Ինչ ես պատմեցի, դեռ շատ ավելի քիչ է, քան իրականությունը: Դրանից էլ վատթար էր:

Նախ. - Այդ պահից Դուք մնացիք Սամսեքո՞ւմ:

Վկա. - Ես չէի կարող մնալ Սամսեքում: Մենք պիտի գնայինք Սուրիջ*։ Վերջապես մեզ բուլղրիս քչեցին մի սարի վրա և մեզնից խլեցին այն ամենավերջինը, ինչ ունեինք:

* Ենթադրվում է՝ Սամոսատ, Շամուշատ:

** Իմա՝ Սուրջ, Սուրուջ, Սյուրուջ:

Նախ.- Այն ժամանակ ո՞ւմ էին մեղավոր համարում այդ սոսկալի բաների համար:

Վկա Դա կատարվում էր էնվեր փաշայի հրամանով, իսկ զինվորները հալածվողներին ստիպում էին ծնկի չոքել ու բացականջել՝ «Կեցցե՛ք փաշան»: Քանի որ փաշան նրանց կյանք էր պարզեցել: (Վրդովմունք դահլիճում):

ԷՆՎԵՐ ՓԱՇԱՅԻ ՓԵՍԱՆ՝ ԵՂԵՈՆԱԳՈՐԾ

Վանի վալին Ջևդեթ բեյն էր էնվեր փաշայի քեռայրը: Նրա հրամանատարության տիրույթում կառավարության որոշումներն իրագործվում էին ամենաբժախնդիր ձևով: Դեռ 1915 թ. փետրվարին թուրքերի մի համաժողովում նա ասել էր. «Մենք Ադրբեջանը սրբեցինք հայերից ու ասորացիներից. հայերի հետ մենք նույնը պիտի անենք Վանում»: Վան քաղաքի բնակչությունը մերժեց հնազանդվել թուրք մարդասպանների հրոսակախմբին և մի ամբողջ ամիս հուսահատ դիմադրություն էր ցույց տալիս, որի ընթացքում իրենց մահը գտան տ ա ս ն ու թ թուրք: Սակայն Բեռլինում թուրքական դեսպանն աշխարհին հայտնեց, որ Վանի վիլայեթում 150000 թուրք է սպանվել հայերի կողմից: Վանի պաշարման ընթացքում Ջևդեթ բեյը ավերել տվեց 200 գյուղ և կոտորել տվեց 26000 բնակիչ: Վանը փրկվեց ռուսների հանկարծակի հարձակումից:

Վենետուելացի Ռաֆայել Նոգալես ի Մենդեզը, որը համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Թուրքիայում էր, իր «Չորս տարի կիսալուսնի տակ» գրքում նկարագրում է իր տպավորությունները Ջևդեթ բեյի ճամբարում: Նա էնվերի փեսային համարում է փարիզյան նորաձևության վերջին ճիչով հագնված, սիրալիր, մեծահոգի, եթե այդպես էր պահանջվում, «բայց և մարդկային կերպարանքով վագր»: Պալատում Նոգալեսը նըստում էր գեներալ-մահանգապետի դիմաց: Նրա ծախ կողմում նստում էր Ռաշիդ բեյը թիկնապահը իր վայելուչ համազգեստով: «Նրա բարեկիրթ վարվելաձևը ընկերակցության մեջ հեշտորեն թույլ չէր տալիս պատկերացնել, որ նրա լավ փայփայված մատներին իր տասնյակ զոհերի արյունն էր կպած». Նրա աջ թևի մոտ նստում էր Ախմեդ բեյը, որը հետազայում կառավարության հրամանով Սատանայի կիրճում վայրագորեն սպանեց

հայ պատգամավորներ Ջոհրապին, Վարդգեսին և Տաղավարյանին:

Նոգալեւը գրում է.

«Շատ տհաճ բաների թվում, որ ես ստիպված եմ եղել ա-կանատես լինել, նաև մի երթ էր ուստիկանների գորախմբի գլխավորությամբ, որն ուղեկցում էր մի պատվարժան ծերու-նու: Նրա սև փարաջան և թթագույն անբոլորք գլխարկը հու-շում էին, որ գործ ունենք մեստորական եպիսկոպոսի հետ: Ծակատի վերջից արյան կաթիլներ էին թափվում ցած, որոնք նրա գունատ այտերի վրայով ծորալիս կարծես վերածվում էին մարտիրոսի արցունքների: Երբ նա անցնում էր մեր կող-քով, հայացքը զամեց վրաս, կարծես զգում էր, որ ես էլ եմ քրիստոնյա. հետո նա շարունակեց քայլել մի բլրի ուղղու-թյամբ, որտեղ նա խաչված թևերով, իր հոտի մեջտեղում, ո-րը մահվան ճանապարհին քայլում էր նրա առջևից, կանգ ա-ռավ և վայր ընկավ իր դահիճների թրերով ծվատված»:

Մի այլ հաղորդման մեջ ասվում է. «Հասթևանում* ու Սալմա-սում** ջրհորերից հանվեցին 850 դիակ՝ այն էլ անգլուխ: Ինչո՞ւ: Թուրքական ջոկատների ավագ հրամանատարը յուրաքանչյուր քրիստոնյայի գլխի համար պարգևատրվել է դրամական որոշ գումարով: Ջրհորերը լցվել էին քրիստոնյաների արյունով: Միայն Հաստևանից դեպի Սաուջբուլաղ քրդերին ուղարկվեցին ավելի քան 500 կին ու աղջիկ... Հարյուրավոր կանայք փախան ընկան խոր գետը, երբ տեսան, թե ինչպես իրենց բախտակից քույրերը օրը ցերեկով բռնաբարվում էին հրոսակների կողմից: Վանեցի մի ուսուցիչ գրում է.

«Ապրիլի կեսին թուրքերը մոխրի վերածեցին տունս և մեր ամբողջ փողոցը. մեր տան մեջ կային 250 կին ու երեխա Վանի շրջակայքի գյուղերից և հիսուն հոգի էլ քաղաքից. նրանք բոլորը վառվեցին տան հետ միասին... Գյուղերում, ո-րոնք լրիվ ամայացել էին, այլևս կենդանի չունչ չէր մնացել, բացի շներից, որոնք լափում էին դիակները»:

* Ենթադրվում է Հավթվան:

** Իմա Սաղամաս, Սալմաստ:

ԹԱԼԵԱԹԻ ՓԵՍԱՆ՝ ՆՈՒՅՆՊԵՍ ԵՂԵՆԱԳՈՐԾ

Մուսթաֆա խալիլը Թալեաթի փեսան, հրամանատար էր Բիթլիսում: 1915 թ. հունիսյան մի կոտորածի ժամանակ հայ տղամարդկանց սպանեցին, 900 կանանց ու երեխաների փոխադրեցին Դիարբեքրի ուղղությամբ և նետեցին Տիգրիսը:

Մուշում քաղաքը զավթեցին թնդանոթներով: Հայերը փախչում էին մի թաղամասից մյուսը: Վերջապես տղամարդկանց այնպես քշեցին սեղմեցին մի տեղ, որ նրանք կարողանային տեսնել, թե ինչպես են իրենց կանայք բռնաբարվում: Շատ տղամարդիկ իրենք սպանեցին իրենց կանանց: Մի մեծ ընտանիք համատեղ մեռավ թույնով:

Անգորայի մոտերքում 500 մարդկանց սպանեցին այն բանից հետո, երբ շատ շատերի քթերն ու ականջները կտրել էին և աչքերը հանել:

Ժողովրդի խղճուկ մնացորդները, որ դիմացան այդ դժոխքին, ցրվեցին Հյուսիսային Սիրիայի, Սիրիայի և Պաղեստինի կողմերը: Աշխատունակ տղամարդիկ մասամբ զբաղմունք գտան Բաղդադի երկաթուղու մեծ ձեռնարկությունում, որն այն ժամանակ տեղիորեն ջանում էր ավարտել թունելների անցկացումը Տավրոսով: Այնտեղ մարդիկ հաճախ աշխատում էին այն տեղերում, որոնք միայն մի քանի շաբաթ առաջ սարսափելի կոտորածների թատերաբեմ էին եղել: Երբ 1916 թ. փետրվարին ես գնացի լեռները, մի հայ բանվոր Օսմանիեի մոտերքում ինձ ցույց տվեց մի դաշտ, որտեղ դրանից կարճ ժամանակ առաջ թաղվել էին 1000 տղամարդ, կին ու երեխա: Գերմանացի մասնագետների և զինվորների ժամանումով այլևս հնարավոր չէր կատարել նման գազանություններ: Ամոթի մի թեթև մնացորդ, գուցե նաև խոհեմություն, դեռ շատ բան է արգելում, երբ ամենավատթարն արդեն կատարվել էր: Սակայն հազիվ թե կարիք լինի ասելու, որ թուրք սադրիչները բանվորների հետ վարվում էին բարբարոսաբար, հենց որ մնում էին առանց հսկողության: Լեռները ջշված հարյուր հազարավորներից տասնյակ հազարավորները հարթավայրում զոհ գնացին բռնկված համաճարակին, հատկապես բժավոր տիֆին: Ֆ. Ռ. Նորդը ցնցող հաղորդում է տալիս Հալեպի մոտակայքի մի այգում բռնկված

Ժամտախտի մասին: Իսլահիեի մոտերքում ես տեսա կանանց ու երեխաների բազմություններ, որոնք ճանճերի պարսերի նման հարծակվում էին մեր գնացքի վրա: Դրանք քրջերով կախոսված կմախքներ էին: Գազանային վայրենությունը, խելացնորությունը վառվում էին նրանց աչքերում: Մինչև հարավ հասնող երուսաղեմ և մինչև արևելքում ընկած Մոսուլ թափվում ողողում էր չարչրկածների հեղեղը: Ես գիտեմ, որ Դամասկոսում մի առավոտ նեղլիկ փողոցներում հավաքեցին սովամահ եղած երեխաների հիսուն կմախք և սայլակներով տարան թաղելու: Եփրատի ափին ընկած Մեսքենեի մոտերքում (Հալեպից արևելք) կար մի մեծ համակենտրոնացման ճամբար, որտեղ սովամահ էին անում հայերին: Թուրքերի կարծիքով, պետք է որ այնտեղ թաղված լինեին 55000 մարդ: Դեյր էզ Ջորի անապատ քշված 60000 հայերից համարյա ոչ ոք կենդանի չմնաց: Ջոհերին մի քանի հարյուր հոգիանոց խմբերով հեռացնում էին ու սպանում: Բաբում երկուսուկես օրվա ընթացքում սովամահ եղան 1029 հայ:

ԾԵՐ ՄԱՐՇԱԼԸ

«Die deutsche Allgemeine» («Գերմանացի հանրությունը») թերթը 28.4.1927 թ. հրապարակում է գեներալ-ֆելդմարշալ ֆոն դեր Գոլցի 22.11.1915 թ. Հալեպից ուղարկված նամակը: Այնտեղ մարշալը գրում է.

Գլխավոր թունելը գործարկվեց հաջորդ առավոտյան, և ապա անցան ցած դեպի Հյուսիս-Սիրիական հարթավայրը:

Այստեղ մենք տեսանք փախստական հայերի թախծոտ հայացքը, ովքեր հարկադրված էին վերաբնակվել Տավրոսի հարավային ստորոտում և, բնականաբար, անսահման թըշվառության մեջ էին գտնվում, քանի որ մարդկային հոգացողությունը նման մեծ զանգվածների առկայության դեպքում ի վիճակի չէ ապելին անել: Ազգային սոսկալի ողբերգություն: Առանց սննդի, առանց մատակարարման, անպաշտպան ձրգվում էին հազար հազարավորները անհայտ նպատակին ընդառաջ: Շատերը մեռան ճանապարհի եզրերին և երկար ժամանակ մնում էին անթաղ ընկած: Մարդ հոգու խորքում կառեկցանք էր զգում, բայց ոչնչով օգնել չէր կարողանում: Թե

ինչ ողբերգություններ է արդեն ծնել այս աղետալի պատերազմը, հազիվ թե հնարավոր լինի թվարկել, և քանի՞սն էլ այն դեռ պիտի ծնի»

Մարշալ ֆոն դեր Գուլցը «թուրքական բանակի հայրը», որ մի ամբողջ կյանք ծառայել է կիսալուսնին, ամենայն հավանականությամբ ինքն է դարձել իր «հավատարիմ» աշակերտների անմարդկայնության զոհը: Այդ զառամյալ ծերունուն ես տեսել եմ 1915 թ. ամռան կեսին, Կոստանդնուպոլսում, սգո թափորի մեջ, Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի հուղարկավորության ժամանակ: Ենվերը և մի այլ գեներալ իրենց ուժեղ թևերով ոտքի վրա էին պահում ակնհայտորեն տառապյալ մարշալին: Գերմանա-թուրքական զինակցության ինչպիսի՜ հուզիչ պատկեր:

Ֆոն դեր Գուլցը հանկարծամահ եղավ 1917 թ. Քուր էլ Ամարայի մոտ: Նոգալես ի Մենդեզն իր գրքում հաստատում է, որ Չալիլ փաշան ամենաանխիղճ ձևով կոպիտ է վարվել այդ անօգնական մարդու հետ: Նոգալեսը գրում է.

«Երբ ես հետո, Քուր էլ Ամարայի մոտ, հայացքս սահեցրի ճամբարի վրայով, նկատեցի, որ, չնայած Բաղդադից մեր մեկնելու պահին փոխգնդապետ Դ-ի թուրքական գլխավոր շտաբի բազմաթիվ սպաներին արած նախազգուշացմանը, որ մարշալը ոչնչից չպետք է զուրկ մնա, սրանք նրան տեղավորել էին մի փոքրիկ, կեղտոտ վրանում, ուր հնարավոր էր մտնել միայն կռացած: Իրենք անձամբ տեղավորվել էին բոլոր հարմարություններով չքեղ, անջրանցիկ առազաստալաթով վրաններում, որոնք պերճանքի այլ առարկաների կողքին բաժին էին ընկել նրանց Կտեսիփոնի* ճակատամարտից հետո անգլիացիների կողմից լքված ճամբարում: Թշվառ վրանում ես հանդիպեցի մարշալին՝ դաշտային ողորմելի մի անկողնում պառկած: Երբ ես նրան նայեցի, իսկույն հասկացա, որ սոված էր: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ ես կանչեցի մի սպասավորի և կարգադրեցի նորին գերազանցության համար բերել մի կտոր հաց և սարդինաձկան մի պահածոյատուփ, որը ես, համենայնդեպս, պահում էի թամբիս զրդպանում: Ես նստեցի դաշտային թշվառ անկողնու վրա և մասնակցեցի համեստ ընթրիքին...

Մի քանի օր անց մարշալը մեռավ: Վեներուելացին հաստա-

* Իմա Տիզգոն:

տում է այն, ինչ ենթադրում էր Թուրքիայում ապրող գերմանացի-ների մեծ մասը:

Մեր «դաշնակիցները»:

ԲԱՎԱԿԱՆ Է

Մենք մայեցիմք մարդակերպ գազանի առկայծող աչքերի մեջ: Եվ եթե նույնիսկ մեզնից մեկը ուզենար տեղի տալ այն կասկածին, թե արդյո՞ք ամբողջ պայքարն իզուր չէր, մենք իրավունք չունենք կասկածելու: Ոչ, մենք իրավունք չունենք: Մենք այսօր իրավունք չունենք կասկածելու բարուն, որը պիտի լինի, որին մենք պիտի հասնենք և այն հզորացնենք, որպեսզի վաղը նորից սատանան նոր զգեստով մեր առաջ, մեր գլխավերևում չպարի իր հաղթական շուրջպարը: Բայց մենք պարտավոր ենք իմանալ, որ ամբողջ աշխատանքը միայն նոր ենք սկսելու: Այստեղ խոսքասերները շաղակրատում են Հեքուբայի և Նիոբեի մասին: Այդտեղ կուռքերը ցնցված են իրենց նահատակների դժբախտ ճակատագրից: Այնտեղ մռայլ Գոյունեվալը խաչվածի մարտիրոսությունը տեղափոխում է Իզենհայմի զոհասեղանի կտավի վրա: Բնությունը շունչը պահած դիտում է բոլոր զարհուրանքների այդ կուտակումը: Պատմության մեծագույն Գողգոթայի ողբերգությունը երբևիցե կգտնի՝ իրեն կերտողին, իր արվեստագետին, բանաստեղծին, որը գալիք դարերի մարդկանց հայացքը սևեռի այս ժամանակի վրա, խելագարության վրա, դժոխային խրախճանքի վրա, որ գոհունակները, վախկոտներն ու հիմարները անվանում են համաշխարհային կարգուկանոն: Մի աշխարհ, որն ընդունակ չէ ամաչելու նման կարգուկանոնից, պետք է խեղդվի իր կեղծավորության ճահճոտում: Այնտեղ բռնաբարել են, մորթագերծ են արել, խլել են մոր փորի մեջ եղած երեխայի կյանքը, իննսունամյա ծերունու կյանքը, երբ յուրաքանչյուր նորակառույց մանկատուն ու ծերանոց դրվատվում էր որպես մշակութային առաջադիմություն: Մարդն արդեն օգտվում էր տարերքի ամենազորությունից հատիկ առ հատիկ: Հեռախոս, ռադիո, ավիացիա թռան-անցան երկրների սահմանները, հեռադիտակը հաղթահարեց տիեզերական տարածությունները, մանրադիտակը զարմացող աչքին հնարավորություն տվեց թափանցելու փոքրագույնի աշխարհը: Այնտեղ մարդիկ ճառախոսեցին, աղաղակեցին, աղոթե-

ցին, լաց եղան, իրենց պահեցին ինտերնացիոնալիստի նման, պայքարեցին հանուն միջազգային իրավունքի և մարդասիրության: Այնտեղ 1900 տարուց ի վեր կար Քրիստոսի ոգին: Այնտեղ արդեն մի սերունդ գոյություն ունեցող սոցիալիզմի ազատագրական գաղափարը պոկեց դռների երեկվա ժանգոտ ծխնինները: Թվում էր ճաք է տվել անցյալի խարամ զրահը, մարդն արթնացել է մարդկության համար գալիք համատեղ երջանկության հաղթանակի զգացումով՝ արհամարհելով երկրների գծանոցային ցանկապատերը...

Բայց, այնուամենայնիվ, մի անգամ ևս եկավ այն ժամանակը, երբ ատելության դաժան եղյամը ցրտահարեց այն, ինչը սնում էր հույսը: Հայրերը թաղեցին իրենց զավակներին, տկարները առողջներին: Այգին դարձավ գերեզման, ծաղիկը հանգուցյալի պսակ, բարին ատելություն, մարդը մարդատյաց թշնամի: Եվ երբ Շեքսպիրի, Վոլտերի ու Գյոթեի աշխարհամասում արյան մշուշը կուրացրել էր աչքերը, այնտեղ ինչ-որ տեղ, ժայռոտ մի երկրում, հանգավ մի ամբողջ ժողովուրդ: Մարդիկ դա մոռացան:

Մարդկությունը մոռանում է իր խայտառակությունը: Մեծ և փոքրոգի մոռացումը այն պաշտպանական պատենշն է, որի հետևում մարդասպաններն իրենց արտում վիշապի ատամներ են ցանում: Մենք իրավունք չունենք մասնակից լինելու այդ մոռացումին: Ամեն ոք պարտավոր է անձամբ իր իսկ ներսը լուսավորել, լսելով քննել իր հոգին այն կեղծ հնչյուններից հետո, որոնք վաղը կրկին կարող են դառնալ պատերազմի շեփորազդ, որին վաղը չէ մյուս օրը այնուհետ կհետևեն սգո երգերը: **Լինել պատերազմի հակառակօրդ, թե՞ մահվան կավատ** - սա՛ է վճռելի հարցը բոլորիս համար:

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՍԵՂՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայերի ողբերգության գերմանացի գիտակաների մեծ մասը անգուսպ դատապարտում է պատասխանատու թուրք հանցագործներին: Սակայն հենց որ փորձ է արվում կայսերական Գերմանիային բաժին հանել Կովկասում կատարված նախճիրի իր մեղսակցությունը, բարի գերմանացիները թույլ են տալիս միևնույն սխալը, որ նրանք առհասարակ կատարում են պատե-

րազմի մեջ մեղավոր լինելու հարցում: Բոլոր ուժերով հակառակվում են խոստովանել հին համակարգի մեղքերը, կարծես երեկվանների խայտառակությունը կարող է այսօրվանների անպատվությունը լինել, եթե վերջիններս կամենան վարել առավել մարդկային քաղաքականություն: Գերմանացիների ցավալի թուլությունն այն է, որ նրանք չեն ուզում դասեր քաղել անցյալի սարսափելի խառնաշփոթությունից, որ նրանք ամաչում են ներկայից, փոխանակ ամբողջ աշխարհի առաջ խայտառակության արժանի խարանը դրոշմելու նախկին այն համակարգի վրա, որը մեր ժողովրդին զցեց ամենախոր թշվառության մեջ: Պատմության ամենազարմանալի երևույթներից մեկն այն է, որ այս ժողովուրդը մեծ մտքի բոլոր բնագավառներում ցուցաբերած իր փառահեղ խիզախության կողքին քաղաքական բնագավառում հաճախ հանդես է բերում բարբարոս հետամնացության նշաններ: Հազիվ թե երկրագնդի որևէ ժողովուրդ մարդկությանը տված լինի կարկառուն փիլիսոփա - մտածողների մի այսպիսի հարուստ ընտրանի: Գյոթեն ու Յյուդերլինը հասան բանաստեղծական գեղեցկության գագաթն ու խորքը, իսկ Բեթհովենի հերոսական հոգուց հորդեցին հնչյուններ, որոնց կախարդական դողանքն ու վեհությունը լցնում են աշխարհը: Ե՞րբ է գալու այն օրը, երբ այս մեծ ժողովուրդը եվրոպայի սրտում, երես թեքելով Թրայշքեի ոգուց, հաղթահարելով պետության ու համազգեստի իր երկրպագությունը, կապացուցի իր իսկական հերոսների ոգուն իր արժանի լինելը: Միայն ճշմարտության աներեք տենչը կհասցնի այդ ուղուն:

Հնարավոր չէ բավական հնչեղությամբ բացականչել.

«Այն բոլոր հիմարությունն ու ոճրագործություններին, որոնք կատարում էին Վիլհելմ II-ը, դիվանագետներն ու ռազմական ղեկավարությունը, այն լեռնաբերծ հանցանքին, որն իրենց վրա էին բարդում գերմանացի հերոստրատները, զուսարվում է նաև 1915 թ. փոքրոգի ոճրագործության հանդեպ գերմանական պատերազմող կառավարության հավասար պատասխանատվությունը:

1915 թ. ամռանը ամբողջ աշխարհով մեկ վրդովմունքի մի աղաղակ անցավ Կովկասում կատարված նոդկալի արարքի հանդեպ: Մարդկությունը սարսափով տեսավ, որ հնարավոր է էլ առավել զարհուրելին, քան հենց ռազմաճակատներում եղած արյունահեղությունը: Չեզոք երկրներում տեղի մշտաբնակ հայերը հասարակական կարծիքը հեղեղեցին իրենց հուսակտուր օգնու-

թյան կանչերով իրենց մեռնող ժողովրդի համար, և բարի կամքի բոլոր մարդիկ սարսափած ականջ էին դնում: Ամերիկայում այն ժամանակ Գերմանիայի համար հսկայական բան էր դրված խաղաքարտի վրա: Ուիլսոնի կառավարությունը Կոստանդնուպոլսի իր դեսպան Սորգենթաուի միջոցով և հյուպատոսության հաղորդումներով տեղյակ էր ահասարսուռ ողբերգության բոլոր մանրամասներին, և Ամտանտի մամուլը բաց չէր թողնում առիթը ԱՄՆ-ում սաստկացնելու զայրույթը Գերմանիայի հանդեպ, որն էլ անթափանց լուծություն էր պահպանում:

Կարո՞ղ է պատահել, որ գերմանական կառավարությունը համաձայն է եղել իր դաշնակցի ոճրագործությունների հետ: Միանգամայն ստույգ ոչ:

Պետք է որոշակի ընդգծել, որ Թուրքիայում պաշտոնատար գերմանացիները փորձել են պաշտպանել հայերին և օգնել նրանց, որտեղ միայն կարողացել են: Այստեղ պետք է հիշատակվեն Զալեպի հյուպատոս Ռյոսլերի և Դամասկոսի հյուպատոս Լոթվեդի անունները: Գեներալ Լիման ֆոն Ջանդերսը Ջմյուռնիայում սպառնում էր գնդակահարել տալ թուրք ոստիկաններին, եթե սրանք հանգիստ չթողնեին սպառնալիքի տակ գտնվող հայերին. դրանով նա կարողացավ փրկել մարդկային կյանքեր: Մարշալ ֆոն դեր Գուլցը իր հրաժարականի սպառնալիքով էական մեղմացումների հասավ էնվեր փաշայի միջազետքյան հրամանատարության տիրույթում: Անկասկած է նաև, որ դեսպան ֆոն Վանգենհայմի հաջորդողը կոմս Մեթերնիխը, անդադար բողոք էր հղում թուրքական կառավարությանը:

Բայց ի՞նչ էր անում Բեռլինը: Գերմանական կառավարությունը, որը պարտավոր էր ճշգրիտ իմանալ, որ մի ամբողջ ժողովրդի եղեռնի հարց կար, Բարձր դռան մոտ անհրաժեշտ շեշտով նպաստե՞լ է Ամերիկայի դեսպան Սորգենթաուի հայերին Ամերիկա տեղափոխելու առաջարկին: Այդ հարցը այսօր էլ դեռ բաց է:

Հաստատ է, որ գերմանական ռշխանությունները երբեք էլ նկատի չեն ունեցել հրաժարվելու Ստամբուլի մարդասպանների հետ կնքած դաշինքից՝ չնայած Թալեաթի և էնվերի բոլոր անպատկառություններին: Նրանք մտել էին բոլոր հաղթաթղթերն իրենց ձեռքում պահող ոճրագործների շրջապատը և ենթարկվել նրանց առավել ուժեղ կամքին: Հաղթանակի տեսիլքին հետամուտ լինելուն ստորադասվեց ամեն ինչ, նաև ամեն մի բարոյական նկատառում:

1915 թ. մայիսին էնվերը բարոն ֆոն Վանգենհայմին հայտաբարեց, որ անհրաժեշտ է «այժմյան ապստամբ հայկական կենտրոններից բոլոր ոչ լրիվ անբասիր ընտանիքներին վերաբնակեցնել Միջագետք», և մայիսի 31-ին Վանգենհայմը հեռագրեց Բեռլին.

«*Էնվերը թախանձագին խնդրում է, որ մենք չբռնենք նրա ձեռքը: Միջոցառումներն անշուշտ մեծ դաժանություն են նշանակում հայ բնակչության համար: Բայց ես այն կարծիքին եմ, որ մենք, հավանաբար, իրավունք ունենք դրանք իրենց ծևով մեղմացնելու, բայց ոչ սկզբունքորեն արգելելու*»: Դունիսի 17-ին Վանգենհայմը հաղորդում է արտաքին գործերի նախարարությանը.

«*Թալեաթն անպատկառորեն այնպես է արտահայտվել, որ Բ ա ր ծ ր դ ու ռ ը համաշխարհային պատերազմն ուզեցել է օգտագործել այն նպատակով, որ հիմնովին սրբի իր ներքին թշնամիներին (բնիկ քրիստոնյաներին), իսկ դրանում արտասահմանի դիվանագիտական միջամտությունը չպիտի խանգարի*»:

Իսկ 1915-ի հուլիսի 7-ին.

«*Վերաբնակեցման եղանակը ցույց է տալիս, որ կառավարությունը փաստորեն հետապնդում է այն նպատակը, որ թուրքական կայսրությունում ոչնչացնի հայերի ցեղը*»:

Երբ Լեփսիուսը Կոստանդնուպոլսում պարզել էր հանցագործության ամբողջ ընդգրկումը, Վիլհելմի փողոցում այցելել է պետական քարտուղարի օգնական Ցիմերմանին և նրանից պահանջել թուրքերի վրա գործադրել ամենախիստ ճնշումը, որպեսզի առնվազն ողջ մնացածները պաշտպանվեն. Ցիմերմանը պատասխանել է.

«*Ի՞նչ պիտի անենք: Թուրքիայի հետ մեր դաշինքը դրված է Թալեաթի, Էնվերի և Դալիլի վեց աչքերի վրա: Եթե այդ երեքը մեզ չլսեն, մեզ կմնա միայն քանդել դաշինքը: Իսկ դա մենք չենք կարող*»:

1915 թ. օգոստոսի 31-ին Թալեաթը հայտարարեց Գերմանիայի դեսպանին.

«*La question armenienne n'existe plus! - Հայկական հարցը այլևս գոյություն չունի*»:

Ինչպես երևում է, գերմանական կառավարությունը հաստատ գիտեր, թե ինչ խնդիր կար Հայաստանում: Թալեաթը կարող էր պարծենալ. «*Հայկական հարցի լուծման համար ես մի օրում ա-*

վելին արեցի, քան Արթուր Համիրը՝ երեսուն տարում»:

Իսկ գերմանացի ժողովուրդը: Որևէ ժողովուրդ երբեք առավել հանցավոր ձևով չի խաբվել: Ռայխսբազմ անգամ իրավունք չունեն իմանալու ճշմարտությունը: Պատգամավորների համար հատկացված մեկնաբանող նյութերը, որ ուղարկում էր Լեփսիկուսը, չէին ընկնում հասցեատերերի ձեռքը: Գերմանա-թուրքական միավորումները բարեկամության զվարթ տոներ էին տոնում: Թուրք բարձրաստիճան անձինք մեծարվում էին մեզ մոտ, և ոչ ոք չէր թքում նրանց երեսին: Վրա էին պրծնում վերջնական հաղթանակի երանգափայլ օճառապղպջակին, ոչինչ չէին տեսնում վերդովմուքի բոցերից, որ վեր էին գալարվում մեր շուրջբոլորը, իսկ դաստիարակությամբ սրսկված առեղծվածային հավատը իշխանության հանդեպ թույլ չէր տալիս այն գաղափարի առաջացմանը, որ խաբեությունը դարձել էր կայսերական կառավարական արվեստի կարևորագույն միջոցը:

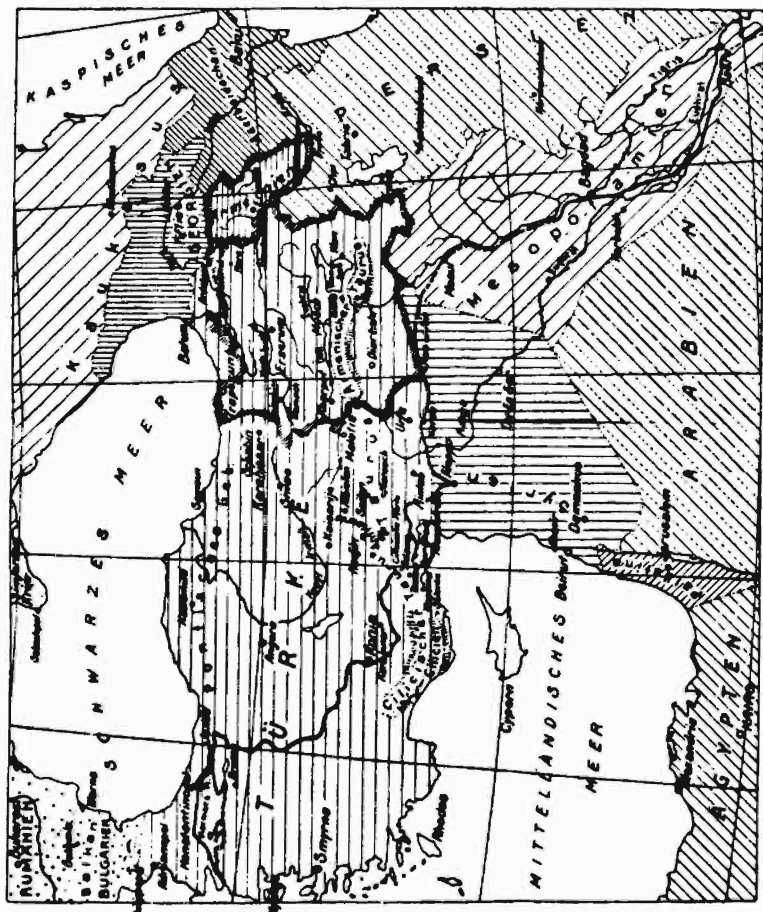
Լուրերը, որ արտասահմանից հասնում էին գերմանական մամուլին, չպետք է լուսաբանվեին: Թերթերը, որոնք կտպագրեին ճշմարտությունը, կփակվեին: Բայց, այնուամենայնիվ, ինչ-որ բան սպրդում էր: Որպեսզի արգելվեր, որ գերմանական հասարակությունն իմանա ճշմարտությունը, պաշտոնական մամուլի բաժինները օժանդակում էին թուրքական հերքումների տարածմանը, որոնցում թուրքերը խաբում էին այնպիսի անպատկառությամբ, որ անգամ գերմանական ռազմական մամուլի բաժնի վարիչներն ընկնում էին կարմրելու վտանգի մեջ:

Գերմանիայի հասարակական կարծիքն ամբողջ պատերազմի ընթացքում ստեղծվում էր Լուդենդորֆի ոչ սովորական բարեկամի գնդապետ Նիկոլայի կողմից: Հ. ֆոն Գերլախի «Ստի մեծ ժամանակը» և դ-ր Զուրթ Մյուլհզամի «Թե ինչպես խաբվեցինք» երկու գրքերն այդ մասին տալիս են սպառնիչ պարզաբանում:

7.10.1915 թ. մամուլ ասուլիսում թղթակիցներին տրվել է հետևյալ ցուցումը.

Հայերի հանդեպ գործած ոճիրների կապակցությամբ պետք է ասել հետևյալը. մեր բարեկամական հարաբերությունները Թուրքիայի հանդեպ այդ ներթուրքական գերատեսչական խնդիրներով ոչ միայն չպետք է վտանգի ենթարկվեն, այլ ներկա ծանր պահին նույնիսկ չպիտի քննության առնվեն:

Ուստի առայժմ պարտադիր է լռելը: Հետագայում, եթե գերմանական մեղսակցության պատճառով արտասահմանից



ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ընթերցողը թող մի հայացք նետի այս քարտեզի վրա. այն ցույց է տալիս, թե որչափով է «Մեծ հնգյակը» ի չիք դարձրել հայ ժողովրդի հույսերը: Սևրի հաշտության պայմանագրի համաձայն հայերը պիտի ստանային պետականորեն ինքնուրույն մի հայրենիք, որն իր մեջ ներառում էր Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Մուշ, Դիարբեքիր քաղաքները, իսկ Տրապիզոն մահաճանգատային քաղաքով հարում էր Սև ծովին:

Մակայն այդ պլանից շուտով հրաժարվեցին: Անտանտի պետական գործիչներն ընդարձակ ինքնավար պետության փոխարեն հայերին խոստացան մի «հայրենի օջախ» Լեռնահայաստանում կամ Կիլիկիայում: Բայց դրժվեց նաև այդ խոստումը: Լոգանի կոնֆերանսում (1923 թ.) լքեցին մարտիրոսված այդ ժողովրդին և նրան թողեցին «Թուրքիայի բարեհաճությանը»:

Եվ այսպես, իրենց ինչքից ու հարազատներից զրկված, դեռ այսօր էլ աշխարհով մեկ անհայրենիք թափառում են 700000 մարդ՝ չհաշված ավելի քան 100000 հայ որբուկներին:

Սևրում հայերին հանդիսավոր խոստացան ստվերագծով սահմանազատված տարածքը, սակայն նրանց փաստորեն բաժին հասավ հյուսիս-արևելքում ընկած, Երևանը չըջապատող այն փոքրիկ անկյունը:

Այդպես մի ամբողջ ժողովուրդ մնաց խաբված ու լքված:

հետևեն ուղղակի հարձակումներ, պետք է գործին վերաբերվել մեծագույն զգուշությամբ ու զսպվածությամբ և ավելի ուշ պատեր-վակել, թե հայերը խիստ կատաղեցրել են թուրքերին:

23.12.1915 թ. մամլո ասուլիսում ասվում է.

Խորհուրդ չի տրվում՝ Հայկադիսում ունեցած իրենց հաջո-դության վրա թուրքերին ծայրահեղորեն փառաբանել, քանզի վտանգ կա, որ պատասխանատու թուրք պետական գործիչները խիստ կգերազնահատեն իրենք իրենց և թուրք ռազմավարնե-րին՝ անտեսելով, թե դրանում իրենք ինչով են մեզ պարտական

Անենաճիշտը հ ա յ կ ա կ ա ն հ ա ր ց ը լ ռության մատնելն է: Այդ հարցում հատկապես դրվատելի չէ թուրք տի-րակալների վերաբերմունքը:

Ինչպես տեսնում ենք, կառավարությունը գիտակցաբար խա-բել է: Գերմանացի ժողովրդի նկատմամբ հանցանք թույլ տված անձինք դեռ երկար տարիներ Բոսֆորի ափին գտնվող դահիճնե-րի հետ թև թևի ձգտում էին «վերջնական հաղթանակի»: Այս խա-րանը հավերժ դաջված կմնա նրանց ճակատին:

«ԽԱՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ»

Վերսալի, Ս. Ժերմենի և Սևրի հաշտության պայմանագրե-րը մինչև այդ պահը կեղեքված մի ժողովրդի ինքնուրույնու-թյուն տվեցին: Լեհաստանը, Չեխոսլովակիան, ծայրամասա-յին պետությունները ազատագրվեցին, Արաբիան ու Սիրիան բաժանվեցին Թուրքիայից: Նույնիսկ հրեաներն ստացան ի-րենց հայրենիքը:

Հ ա յ ե ր ի ն խ ա բ ե ց ի ն: Գերմանիան ոչինչ չարեց՝ բռն-նելու թուրք մարդասպանների ձեռքը: Անտանտը դրժեց բոլոր խոստումները, որ նա տվել էր ողջ մնացածներին: Ֆրիտյոֆ Նան-սենը հայերին նվիրված իր հրաշալի գիրքը իրավամբ վերնագ-րում է «Խաբված ժողովուրդ»:

Սևրի հաշտության պայմանագրով հայերին մի տերիտորիա տրվեց Կովկասում որպես հայրենի օջախ, որը պետք է գտնվեր Ազգերի լիգայի պաշտպանության ներքո: Նախագահ Ուիլսոնն իր միջնորդ դատարանի վճռով այնպես որոշեց ամբողջական Հայաստանի սահմանները, որ ժողովուրդն այնտեղ կարողանար հավաքել իր բեկորները և փոքրիկ, դեռևս 1918 թվականից գոյու-

թյուն ունեցող Հայաստանի Հանրապետության հետ միասին կարողանար սկսել խաղաղ կյանք:

Նոր դիկտատոր Քեմալ փաշան Թալեաթի և Էնվերի արժանավոր ժառանգորդն էր: Հենց որ իմացավ՝ 1915 թ. եղեռնագործության տերիտորիան պետք է տրվի կեղեքված ժողովրդի բեկորներին, նա հտորհրդային Ռուսաստանի հետ միասին հարձակվեց այդ երկրի վրա: Ժողովուրդը մնաց անտուն-անտեր հալածանքներից նույնքան անպաշտպան, որքան համաշխարհային պատերազմի ժամանակ:

Խորամանկ Քեմալ փաշան, ի հեճուկս Ամտանտի, հաջողեցրեց իր կամքն այնպես անցկացնել, որ իրար դեմ խաղարկեց մեծ տերությունների եռանդը: Նա կարողացավ մեջտեղ բերել ծանրակշիռ մի փաստարկ՝ տրամադրության տակ ունենալով Մոսկվի նախահանգերը: Եվ ի սեր նավթի՝ հայերին խաբեցին իրենց ապագայի հարցում: Քեմալն այնքան ուժեղ էր, որ նույնիսկ 1922 թ. 1.5 միլիոնամոց ամբողջ հույն բնակչությանը բարբարոս հանգամանքներում դուրս չալտեց երկրից, պատռեց Սևրի հաշտության պայմանագիրը և 1923 թ. Լոզանում անցկացրեց մի դաշինք, որը նրան, իր կատարած բոլոր հրեշագործությունների դիմաց, համընդհանուր ներում մատուցեց:

Նավթը խիստ առանձնահատուկ «հյութ» է ...

Ի՞նչ արեց Ազգերի լիգան: Նա իրար հետևից երեք անգամ միաձայն որոշում ընդունեց, որ «Բարձր խորհուրդը» պետք է մտահոգված լինի՝ «ապահովելու հայերի ապագան և ամենից առաջ հայերի համար երաշխավորելու ազգային հայրենիք»: Լոզանում այդ ամենն արդեն մոռացվել էր: Լորդ Քերզոնը հայերի այդ ճակատագիրն անվանեց «աշխարհի մեծագույն խայտառակություններից մեկը»: Թուրքերի համար դա նշանակություն չուներ: Նրանք մերժում էին ամեն մի պատրաստակամություն: Լոզանի պայմանագրում ոչ մի խոսք չկա հայերի հայրենիքի տարածքի մասին: Այդ կապակցությամբ Ամտանտի մի ներկայացուցիչ նկատել է. «Շահագրգռված էին լուծումը թողնել թուրքերի բարեհաճությանը»: Հայաստանի համար դա նշանակում էր բոլոր հույսերի խորտակում: Եթե Ազգերի լիգան գեթ մի անգամ չի գործել, ապա միայն այս հարցում: Նույնիսկ ծախողվեց փոքրիկ, ռուսական տարածքում ընկած Հայաստանի Հանրապետության համար փոխառություն բաց թողնելու փորձը, որը պիտի դրամական միջոցներ բերեր ժողովրդին հայրենիքի հետ կապելու և աշ-

խատանքային հնարավորություններ ստեղծելու համար:

Երբ 1924 թ. Մըջդոնալդը Անգլիայի վարչապետն էր, ընդդիմության ղեկավարներ Ասքուիթն ու Բալդուինը նրան մի սրտաշարժ նամակ գրեցին Մեծ Բրիտանիայի հայերին օգնելու պարտականությունների մասին: Մըջդոնալդը տապալկեց, որից հետո չորս տարի կառավարում էր Բալդուինը: Նա՞ ինչ արեց հայերի համար: Ոչինչ:

1915 թ. թուրքերը հայերին ոչ միայն կոտորեցին, այլ նաև կողպեցին: Թալանված առկա կարողության միայն արժեքը կազմում է մի քանի հարյուր միլիոն ոսկեմարկ: 1916 թ. թուրքերն այդ գողացված դրամից 100 միլիոն ոսկեմարկ ուղարկեցին Բեռլին՝ որպես ոսկու ավանդ իրենց վալյուտայի համար: Ձինադարի ժամանակ այդ գումարը բռնագրավեց Անտանտի կողմից: Ինչո՞ւ այն չեն վերադարձնում թալանված ժողովրդին:

Ազգերի լիգան պարտավորեցնում է ազնվաբարո Նանսենին ուսումնասիրություններ կատարելու նպատակով ճանապարհորդել Չայաստանով: Նանսենը մեկնում է մեծագույն դժկամությամբ, քանզի գնում է դատարկաձեռն ստիպված լինելով սահմանափակվել միայն իր անձնական միջոցներով: Նա ստուգում է փոքրիկ Չայաստանի Չանրապետության կենսական պայմանները, քննում այն հնարավորությունները, որոնք կկարողանային աղքատ պետությանը հնարավորություն ընձեռել՝ ընդունելու աշխարհով մեկ թափառող բավական շատ փախստականների: Նանսենն առաջարկում է Ազգերի լիգային՝ վարկ տրամադրել:

Ի՞նչ է անում Ազգերի լիգան: Շթրեսեմանը գովում է Նանսենին նրա եռանդի համար: Չեմբերլենը (Բալդուինի արտաքին գործոց նախարարը) արտասվելու աստիճան հուզվում է հայերի ծանր ճակատագրի համար, բայց նա հրահանգներ չունի և չի ուզում կեղծ հույսեր արթնացնել...

Նաև այն սրտաշարժ կոչը, որ բանաստեղծ Արմին Թ. Վեգները 1919 թ. հունվարին ուղղեց Ուիլսոնին, արդեն վաղուց հնչել մարել է:

Այսպիսին են նրանք՝ այն պարոնները, որոնք իրենց ակումբը Ա զ զ ե ռ ի լ ի գ ա են անվանում: Եթե մեծ հարցերում (գինաթափում) նման ակնառու բաներ են անում, ապա ժամանակ չեն ունենում լուծելու փոքրիկ հիմնահարցերը: Իսկ փոքր մի ժողովրդի ապրելը կամ մեռնելը դատարկ բան է, եթե այդ ժողովուրդը հիմարություն է թույլ տվել, որ չի ունեցել ոսկե ականներ և նավթահանքեր:

Նանսենն իր «Խաբված ժողովուրդ» գրքում ասում է.

«Լսե՛ք, քաղաքագետներ, և Դուք, պետական գործիչներ, չէ՞ որ Դուք կարող էիք դադարեցնել պոռոտախոսությունները փոխանակ մարդկանցից խլելու իրենց հավատի վերջին կայծը, որը, չնայած ամեն ինչին, սրբազան բան է կապված յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմության հետ

ՀԱՅԵՐԻ ԶԱՐԴԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԹԱԼԵԱԹԻ ՀՐԱՄԱՆՆԵՐԸ՝ ՈՒՂՂԱԾ ՀԱԼԵՊԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆԸ

3-ը սեպտեմբերի, 1915 թ.

Հանձնարարում ենք Ձեզ ինչպես կանանց, այնպես էլ երեխաներին ենթարկել այն հրամաններին, որոնք Ձեզ գրավոր կարգադրվել են հայտնի անձանց տղամարդկանց նկատմամբ: Իսկ այդ հանձնարարության համար կարգեցե՞ք վստահելի պաշտոնյաներ:

Ներքին գործոց նախարար՝ Թալեաթ

15-ը սեպտեմբերի, 1915 թ.

Արդեն հաղորդվել է, որ կառավարությունը ջեմիեթի (կոմիտեի) հրամանով որոշել է լրիվ բնաջնջել Թուրքիայում ապրող բոլոր հայերին: Այս հրամանին և որոշմանը ընդդիմացողները կզրկվեն իրենց քաղաքացիությունից: Ստանց հաշվի առնելու կին են, երեխա թե հիվանդ, առանց խղճի զգացումներին ունկնդիր լինելու, որքան էլ ողբերգական լինեն բնաջնջման միջոցները, պետք է վերջ տալ նրանց գոյությանը:

Ներքին գործոց նախարար՝ Թալեաթ

23-ը նոյեմբերի, 1915 թ.

Գաղտնի միջոցներով ոչնչացրե՞ք արևելյան գավառների ամեն մի հայի, ում պարտավոր էիք հայտնաբերել Ձեր տարածքում:

Ներքին գործոց նախարար՝ Թալեաթ

1-ը դեկտեմբերի, 1915 թ.

Թեև պետք էր բացառիկ եռանդ ցուցաբերել անվստահելի անձանց բնաջնջելու համար, սակայն տեղեկանում ենք, որ նրանք ուղարկվում են կասկած հարուցող վայրեր, ինչպես Սիրիա, Երուսաղեմ: Նման ներողամտությունն աններելի սխալ է: Նրանց տիպի խռովարարների աքսորավայրն է **անևությունը**: Հանձնարարում են գործել ըստ այդմ:

Ներքին գործոց նախարար՝ Թալեաթ

11-ը դեկտեմբերի, 1915 թ.

Տեղեկանում ենք, որ հայկական թերթերի որոշ թղթակիցներ, ովքեր կանգ են առել Ձեզ մոտ, ձեռք են բերել եղերական դեպքեր ներկայացնող լուսանկարներ ու փաստաթղթեր և դրանք վրստահել են Ձեր տեղի ամերիկյան հյուպատոսին: Ձերբակալել ու վերացնել տվեք այդ կարգի վտանգավոր անձանց:

Ներքին գործոց նախարար՝ Թալեաթ

12-ը դեկտեմբերի, 1915 թ.

Ընդունեցեք ու ապաստան տվեք միայն այն որբերին, ովքեր չեն կարողանա հիշել այն սարսափները, որոնց ենթարկվել են իրենց ծնողները: Մյուսներին քչեցեք քարավանների հետ:

Ներքին գործոց նախարար՝ Թալեաթ

15-ը հունվարի, 1916 թ.

Տեղեկանում ենք, որ որոշակի վայրերում բացված որբանոցներն ընդունում են մաև հայտնի անձանց երեխաներին: Քանի որ կառավարությունը վնասակար է համարում նրանց գոյությունը, ապա կերակրել այդ երեխաներին ու երկարացնել նրանց կյանքը, ինչպես մաև կարեկցել նրանց, երևի թե չըմբռնելով իրական նպատակը կամ էլ արհամարհելով այն, նշանակում է գործել կառավարության բաղձանքին հակառակ: Հանձնարարում են՝ նման երեխաներին թույլ չտալ մոտենալու որբանոցներին և չձեռնարկել նրանց համար հատուկ որբանոցների հիմնումը:

Ներքին գործոց նախարար՝ Թալեաթ

7-ը մարտի, 1916 թ.

Ուղղակի նախարարության հրամանով թիկունքի գորախմբերի հավաքած և սնուցած հայտնի անձանց երեխաներին, տեղահանության կառավարչության կողմից նրանց սնուցանելու պատրվակով, առանց կասկած հարուցելու, պետք է en masse* չտապ հավաքել ու ոչնչացնել: Սպասում ենք հաղորդագրության:

Ներքին գործոց նախարար՝ Թալեաթ

* Ֆրանսերեն՝ համախումբ, զանգվածաբար:

ՀԵԼՍՈՒԹ ԴՈՆԱԹ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒԼՄԸ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ
ԵՎ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԿՈԴՄԱԿԻՑՆԵՐԻ
ՇԱՐԺՄԱՆ ՀԱՅԵԼՈՒ ՄԵԶ (1895-1933 ԹԹ.)- ԸՆԴԱՐՁԱԿ
ՎԵՐԶԱԲԱՆ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1915-ԻՆ» ԳՐԹԻ ԵՐՐՈՐԴ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Սույն հրատարակությունը, որն առաջին անգամ լույս է տեսել 1930 թ. Վալթեր Ֆամերի պացիֆիստական-հանրապետական «Fackelreiter - Verlag»-ում («Ջահակիր ասպետը» հրատարակություն), առնչվում է համաշխարհային պատմությանը մինչև այժմ հայտնի «մեծածավալ կազմակերպված ոճիրի» հետ (Փ. Ռորբախ): Ամենից առաջ Վայմարի խաղաղության կողմնակիցների շարժման մեջ իրենց ճանաչումը գտան Հայնրիխ Ֆիլթրյուխե-րի հավաստի և անկողմնակալ շարադրանքները¹: «Rhein-Mainische-Volkszeitung»-ը («Յոննոս-Մայնի ազգային թերթ») կազմավորված պացիֆիզմի կաթոլիկ թևի լրագիրը, մի առաջնորդող հոդված հատկացրեց այս ստեղծագործությանը²: Միջազգային իրավունքի աշխարհահամբավ դասախոս Հանս Վեբերը խաղաղության կողմնակիցների շարժման գիտական ամսագրում «Friedens-Warte»-ում, արտատպեց զրքի «Սատանայի

¹ Հմնտ. թերևս Հ. Վեբերգի զրախոսականը «Friedens-Warte»-ում («խաղաղության դիտակետ»), հրատ. XXX տարի, հուլիս-օգոստոս 1930 թ., էջ 255: Սույն զրքի կազմի դարձերեսի մեջքերումը վերցված է այդ զրախոսությունից: «Մտաբերեք Հայաստանը»- այսպես է հնչում Օթո Ռայնենմանի զրախոսականը պատերազմի հակառակորդների միության «Die Friedensfront» («խաղաղության ճակատ») կեսամսյա պարբերականում, հրատ. 2-րդ տարի, թիվ 13, էջ 3-4, 1-ը հուլիսի 1930 թ.: Վեր է հանվում «Վիլհելմ II-ի և նրա կապիտալիստ խորհրդատուների (Գերմանական բանկ) Բաղդադի երկաթուղուն առնչվող մեծամուլ քաղաքականության սեղմ, արտակարգ ուսանելի նկարագրությունը, քաղաքականություն, որը խանդավառ պաշտպանություն էր գտնում ոչ միայն պանգերմանականների, այլ նաև «դեմոկրատներին» նոտ (Լաուրան, Ռորբախ, Յեք):»

² Անեքինուս, «Համաշխարհային պատմության մեջ խոշորագույն հալածանքը քրիստոնյաների նկատմամբ» տպագրված «Rhein-Mainische-Volkszeitung»-ում, հրատ. 60-րդ տարի, թիվ 105, 6-ը մայիսի 1930 թ. (հանրային հրատարակություն): «Գրքի քննարկում» խորագրի տակ այդ հոդվածից մի քաղվածք է լույս տեսել «Das Andere Deutschland»-ում («Մյուս Գերմանիան»), հրատ. 10-րդ տարի, թիվ 20, էջ 7, 17-ը մայիսի 1930 թ.:

կիրճը» գլուխը³։ Գերմանիայի խաղաղության կողմնակիցների ընկերության (ԳԽԿԸ) հյուսիս-գերմանական մի տեղական խմբի ընդհանուր ժողովում «Հայաստանը 1915-ին» գրքից մի քանի հատվածների բարձրաձայն ընթերցումը «խորին կարեկցանք արթնացրեց մեր երբեմնի սիրելի դաշնակից թուրքերի կողմից բնաջնջման ենթարկված հայ ժողովրդի հանդեպ»⁴։

Աթազնել է հայերին հետևողականորեն բնաջնջելու հիշողությունը։ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, հրեաների զանգվածային ոչնչացումը, 1945 թ. հետո եղած բազմաթիվ ռազմական բախումները, ինչպես նաև Ծովախորշի համար մղվող պատերազմի մինչև մեր օրերը հասնող ռումբերն ավելի թարմ են մեզ համար։ Այնուհանդերձ հնարավոր է հեշտությամբ որոնել-գտնել այն հետքերը, որոնք թողել են հայերի նկատմամբ կատարված ոճիրները։ Ամենամուխ է ցեղասպանության ժխտումը թուրքական իշխանությունների կողմից, որոնք ի սկզբանե մեղավոր են հայտարարել զոհերին⁵։ Այսպես կոչված «Հայ հեղափո-

3 Լույս է տեսել «Հայ ժողովրդի բնաջնջման մասին» վերտառությամբ «Friedens-Warte»-ում, հրատ. XXX տարի, հուլիս-օգոստոս 1930 թ., էջ 205 և հաջորդ էջերը։

4 Սիլեզյան Յոլշթայնի Հայդե քաղաքի ԳԽԿԸ տեղական խմբի 1930 թ. մայիսի 24-ին կայացած ժողովի մասին հաղորդագրությունը «Deutsche Zukunft»-ում («Գերմանացիների ապագան») օրգան ԳԽԿԸ Հյուսիս-գերմանական բանվորական համայնքի, հրատ. 7-րդ տարի, թիվ 11, էջ 4, 1-ը հունիսի 1930 թ.։

5 Ղրա համար հմմտ. Զարլ Փալինգեր, «Ուրազված ցեղասպանությունը։ Հայկական ահաբեկչության կուլիսների հետևում» տպագրված «Zukunft»-ում («Ապագա») քաղաքականության, տնտեսության և մշակույթի սոցիալիստական ամսագիր (Վիեննա), 1984 թ. նոյեմբերյան պրակ, էջ 37-41։ Սոցիալիստական կրթության բնագավառի գործիչ և Փոթենդորֆի քաղաքագլուխ Փալինգերը գրում է. «Թուրքական ոչ մի իշխանություն երբեք չի ընդունել 1915-1917 թթ. ցեղասպանությունը որպես պետական հանցանք։ Կտրուկ ժխտումից, մեղքը գցելով անհատ անձանց, օրինակ Թալեաթ բեյի վրա, ուրացումի խաղացանկը հասնում է մինչև պատմության ակնհայտ կեղծումը։ Հակառակ գերմանացի պառլամենտականների, էսիվիթը ևս պնդում է, որ թուրքական զինված պահակախմբերի անձնակազմերը չէին բավարարի տեղահանված հայերին «պաշտպանելու տեղացի քուրդ ցեղախմբերի և թուրք գյուղացիների հարձակումներից» (Թ. Հոֆման)։ Այդ հարցում թուրքական իշխանությունների նրբանկատությունը զուտ տեղային է, բայց այն միանգամայն համապատասխանում է այն պետությունների դիրքորոշմանը, որոնց երկկողմանի շահերի հարցում Թուրքիան կարևոր քաղաքական և ռազմական պարտնյոր է։ Հայկական հարցում Թուրքիայի նկատմամբ եղած յուրաքանչյուր անպատվությունից խուսափելու անթիվ օրինակներ են բերվել

Որտեղ և երբ ի հայտ է գալիս հայերի հետ կապված «ցեղասպանություն» բառը, թուրք դեսպանները հետ են կանչվում Անկարա կոնսուլտացիաների,

խական բանակի» ահաբեկչական գործողությունները դրանում ոչինչ չեն փոխի: Ընդհակառակը: Նրանց «իրամանատարական ծեռնարկումները» հնարավորին չափ վատ ծառայություն են մատուցում ճշմարտությունն ընկալելու ջանքերին: Նրանք ջուր են լցնում արհեստականորեն մշակված այն պրոպագանդայի ջրաղացին, ինչին վաղուց և անմնացորդ նվիրված է թուրք ժողովուրդը: Իսկ այդ պրոպագանդան կատարելագործված ձևով արդյունք է տալիս արևմտյան դեմոկրատիաներում⁶:

Թուրք պատգամավորները բողոքում են ՄԱԿ-ի համեմատողվներին և միշտ էլ հասնում են ցանկալի հեքույմների: Մատուցվում են արդարացումներ, կասկածելի տպագիր հատվածներ են բացեիքաց հանվում պաշտոնական մեկնություններից: Թուրքիան կարևոր պարտնյոր է ՆԱՏՕ-ի դաշինքում. անցանկալի են այդ դաշինքը խախտող խճճումները: Հայերը դա երբեք չեն հասկանա ինչպես էլ որ լինի՝ ԶԷ՝ որ նրանց համար անխուսափելի է իրենց ժողովրդի ճակատագրի համեմատությունը 1945-ից հետո եղած անցյալի հաղթահարման հետ: Միջազգային դատական աշյանները դատապարտեցին նացիստների կատարած ոճիրների պատասխանատուներին սկսած մարշալից ու նախարարից, վերջացրած Խեսական խմբերի ղեկավարներով: Եվրոպական դատարանները մինչև օրս էլ դատավճիռ են կայացնում նացիստական ժամանակներում մարդկության դեմ գործած ոճիրների առնչությամբ, նյութական հատուցումը խարխախ է գցել միջազգային իրավունքի մեջ: Նացիոնալ-սոցիալիստների ժամանակը և հրեաների հալածանքը մեկնաբանող գրականությամբ լեցուն են գրադարանները... Եվ նացիոնալ-սոցիալիստական ողջակիզման վերջում հառնեց Իսրայել պետությունը: Հայերի համար պվելորդ են համեմատությունները անցյալի հաղթահարման հետ: Հաղթահարումը չկա կամ չկա հենց միայն քրեական ծածկամտության այն ոլորտում, որտեղ ահաբեկչության անմեղ գոհերի արյունը պետք է հատուցի թուրքական պետության պատմական մեղքի դիմաց: Այս տարվա օգոստոսին Լոզանում տեղի ունեցավ Հայկական միջազգային կոնգրեսը: Վերաթածածկեց արևմտահայկական վաղեմի հայրենիքի հայցը, խստորեն դատապարտվեցին ՄԱԼԱ-ի (Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակի) ահաբեկչական մեթոդները: Հայ գաղտնի բանակն անտարակույս չնչին ուշադրություն կդարձնի դրա վրա, և ահաբեկչությունը կշարունակվի»:

6 Թե ինչպես է Ֆեդերատիվ Հանրապետությունում արգելք հարուցվում հայերի ճակատագրի լուսաբանմանը, 1985 թ. ապրիլին բացահայտեց Բրեմենում կայացած «Ցեղասպանություն և ողջակիզում կոնֆերանս հայերի ու Թուրքիայում ապրող արևելյան մյուս քրիստոնյաների եղենի 70-րդ տարելիցի առթիվ» համաժողովը: Թուրքիայից և Արտաքին գործոց նախարարության կողմից կազմակերպված ինտերվենցիաները Բրեմենի Գիտությունների սենատորին դրդեցին «բռնագրավել» «երկրի քաղաքական կրթության կենտրոնի» կողմից հրապարակված մի հոդված, իսկ երկրի կենտրոնական վարչության ղեկավարին արգելել մասնակցելու մամուլի ասուլիսներին, թեև նա ասուլիսի կազմակերպիչներից մեկն էր: Գործողությունների հանդեպ մամուլի արծագանքը, ինչպես նաև պարագայի մեկնաբանումը «Bremerischer Brgerschaft»-ում «Բրեմենցիները») արծածարված են իմ կազմած բրոշյուրում «Հայերը ըստ գերմանացիների: «Ցեղա-

Հայնրիխ Ֆիրբյուխերն, անկասկած, բռնության և ահաբեկչության հակառակորդ է: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո նա աշխատում էր որպես Բեռլինի «Ծառայողների կենտրոնական միության» քարտուղար, հռետոր էր և արհմիութենական գործիչ: 1922 թ. զարմանը նա տեղափոխվեց Ռուրի ավազան: Էսսենում նա առաջին անգամ չփվեց ԳիսԿԷ-ի հետ, որը նրան մինչ այդ էլ ներկայանում էր որպես «ուսյալ ու բարեկիրթ» ակումբ⁷ 1923 թ. հունվարին Էսսենի ազատ արհմիությունների գործիչների առաջ Հարրի կոմս Քեսլերի արտասանած ճառից հետո Ֆիրբյուխերը վճռեց ակտիվորեն համագործակցել խաղաղության կողմնակիցների շարժմանը:

«Ruhrkampf»-ում («Ռուրի պայքարը», 1923 թ.) նա հարում էր արհմիութենականների այն փոքրամասնությանը, ովքեր Հռենոս Վեստֆալենի արդյունաբերական մարզում պացիֆիստների նման մեթոծում էին «պասիվ դիմադրությունը», որը նրանք ընկալում էին որպես շեղում իրագործվող քաղաքականությունից և գերմանա-ֆրանսիական փոխըմբռնումից: Նրանք կանխագուշակում էին արդյունաբերական հզոր շրջանների կողմից սարքված «Ռուրի արկածախնդրության» սոցիալական և քաղաքական հետևանքները՝ փողի անօրինակ արժեզրկումը, ժողովրդական լայն խավերի սաստիկ թշվառացումը՝ ի նպաստ ծանր արդյունաբերության, ռանգիստական ոգու և միլիտարիստական-նացիոնալիստական բլոկի հզորացման - և հենց սկզբից պահանջում էին Կոմունյի կառավարության հրաժարականը⁸:

սպանություն և ողջակիզում» բռնենյան կոնֆերանսի փաստագրություն (19-24-ը ապրիլի 1985 թ.)», Բրեմեն, 1985 թ.: - Թե ինչպիսի ճնշում գործադրվեց՝ խափանելու 1986 թ. ապրիլի 21-ին հեռարձակված Ռալֆ Ջորդանոյի հեռուստաֆիլմը, նկարագրում է Համբուրգի Հայկական մշակութային ընկերության կողմից հրատարակված բրոշյուրը՝ «Հայերի ցեղասպանությունը: Հանդիսավոր երեկո միլիված Ռ. Ջորդանոյին, 1986 թ. հոկտեմբերի 4-ին, Համբուրգում: Հավելվածում Ռ. Ջորդանոյի Արևմտագերմանական հեռուստատեսության փաստագրության վերաբերյալ տեքստն է՝ «Հայկական հարցն այլևս գոյություն չունի: Ժողովրդի ողբերգությունը» (ARD-ԳՌՀ = Գերմանական ռադիո-հիմնարկների համագործակցություն, 21-ը ապրիլի 1986 թ.):»): Երկու գործերն էլ լույս են տեսել Դոնաթ և Թեմեն հրատարակչությունում:

7 Հմտ. Հ. Ֆիրբյուխեր, «Մեր ուղին» «Das Andere Deutschland»-ում, հրատ. 11-րդ տարի, թիվ 31, 1-ը օգոստոսի, 1931 թ.:

8 Հմտ. Հ. Դոնաթ, Լ. Վիլանդ (հրատարակիչներ), «Das Andere Deutschland» անկախ լրագիր՝ հանուն հանրապետական վճռական քաղաքականության: Ընտրանի (1925-1933 թթ.), Ի. Զյուսթերի նախաբանով, Զյոնիշթայն (Թաունուս, Սաքսոնիա, 1980 թ., էջ XXX և հաջորդ էջերը): 1923

Քաղաքական տարակարծության պատճառով Ֆիրբյուխերը հրաժարվեց իր արհմիութենական պաշտոնից: 1924 թ. զարմանը, երբ արդեն ծանոթացել էր Ֆրից Քյուսթերի հետ, միացավ ԳԽԿԸ-ի արևմտագերմանական հոսանքին, որի նպատակների համար նա ծավալեց հանրաժողովային անխոնջ գործունեություն⁹: Մի քանի տարում նա դարձավ հետպատերազմյան շրջանի գերմանական պացիֆիզմի ամենահայտնի և ամենանշանավոր ագիտատորներից մեկը: Հաճախ բավական էր հայտարարել նրա անունը, և հազարավորները կշարժվեին մասնակցելու նրա հանրահավաքներին: Նրա համոզելու կարողությունն զգալիորեն նպաստեց այն բանին, որ ԳԽԿԸ-ն իր համար առաջին անգամ հաստատուն տեղ նվաճեց Հռենոս-Վեստֆալենի արդյունաբերական մարզում, և Քյուսթերի կողմից ստեղծված ԳԽԿԸ-ի «Արևմտագերմանական երկրի միությունը» դարձավ Վայմարի խաղաղության կողմնակիցների շարժման առաջնակարգ գործունը:

Անթիվ հանրաժողովների համար կատարվող ուղևորությունների կողքին, որոնք տանում էին նրան ողջ Գերմանիայի բոլոր ուղղություններով, ինչպես նաև ռևանշիստական ոգու միջնաբերդը, Ֆիրբյուխերը համարվում էր «Das Andere Deutschland»-ի, «Menschheit»-ի («Մարդկություն»), «Friedens-Warte»-ի և «Welt am Montag»-ի («Աշխարհը երկուշաբթի օրը») աշխատակիցներից մեկը¹⁰: «Բնածին ժողովրդական հռետորին» (Ֆ. Քյուսթեր) հաջողվեց նախաձեռնել ԳԽԿԸ-ի տեղական խմբերի հիմնումը, բազմաթիվ մարդկանց հավաքագրել խաղաղության

թ. սեպտեմբերի վերջին դադարեցրին «պասիվ դիմադրությունը»: «Դրանից կարճ ժամանակ առաջ,- հաղորդում է Ֆիրբյուխերը,- Գելզենքիրխենում ինձ իջեցրին բեմահարթակից, քանզի ես ելույթ էի ունեցել ժողով Լեդերուրի դեմ, որն իրեն ներդրել էր համուն Ռուրի պայքարի շարունակության, քանի որ դա իրը «համաշխարհային հեղափոխության» մի փուլն էր: Ես վերադարձա Բեռլին և ստանձնեցի առևտրական մի պաշտոն, որտեղ ես, համենայն դեպս, դափնիներ չվաստակեցի»: Փաստարկումը տես ծանոթ. 7:

9 Հմտ. Ֆ. Զ. (Ֆ. Քյուսթեր), «Մեր պայքարի ժամանակներից: Հայնրիխ Ֆիրբյուխեր» տպագրված «Das Andere Deutschland»-ում, թիվ 6, 1960 թ., էջ 8, մարտի վերջ, 1960 թ.:

10 Թվարկված թերթերի բնութագրության համար հմտ. հրատարակիչներ Հ. Դոնաթի և Զ. Հոլլի գրառումները տպագրված «Die Friedensbewegung»-ում («Խաղաղության կողմնակիցների շարժումը») «Կազմակերպված պացիֆիզմը Գերմանիայում, Ավստրիայում և Շվեյցարիայում», նախաբանը դ. Լաթմանի, Դյուսելդորֆ, 1983 թ.: Նույնը վերաբերում է վերջաբանում և ծանոթագրություններում հիշատակված անձանց մեծ մասին և խաղաղության կողմնակիցների շարժման մյուս հրատարակչական օրգաններին:

կողմնակիցների շարժման աշխատանքի համար և ԳԽԿԸ-ի համակերպվող անդամների թուլացող ակտիվությունը վերափոխել լարված պայքարի: Ֆիրբյուխերի աստվածատուր ազդեցության ուժը ընդգծվում էր նրա բարձրահասակ, ատլետիկ կերպարանքով, որը թաքցնում էր նրա նրբազգաց բնավորությունը¹¹: Իր հանրաժողովներում, հաճախակի ենթարկվելով միջոցառումը տապալել փորձող նացիոնալիստական խմբերի սպառնալիքներին, նա ռեալիստորեն էր գնահատում գերմանացի ժողովրդի լայն խավերի տրամադրվածությունը: Առավել անզիջում էր նա շովինիստական «Մյունների Գերմանիայից» բխող վտանգների նկատմամբ հանուն համաշխարհային խաղաղության և Վայմարի Զանրապետության պաշտպանության: Նա պահանջում էր ստեղծել հանրապետական-պացիֆիստական պաշտպանության ճակատ ընդդեմ «կեռ խաչի և պողպատյա սաղավարտի»¹²: Միաժա-

11 3. Ֆիրբյուխերի մասին տրված տեղեկությունների համար ես երախտապարտ եմ Զայնց Զրաշուցկուն (հանգուցյալ), Ինգեբորգ Զյուսթերին (Վուփերթալ), Շարլոթե Լեննարդին (Լյուբեք) և Լյուդվիգ Վոլֆին (Եփինգեն): Լ. Վոլֆն ուշագրավ բան է գրում Ֆիրբյուխերի մասին. «Առանց չափազանցության, իմ ըմբռնմաներով, նա վայմարյան շրջանի լավագույն հոետորն էր: Նրան չէր կարող հասնել այն ժամանակվա «թնդանոթներից» և ոչ մեկը սկսած Յոզեֆ Վիրթից, Շոբեսեմանից, Զուրթուսից, Վեսթաֆից, Բրայթշայդից, Զրիսփինենից, Թորզլեից, վերջացած Սայդլսիցով: Ինքնուս, ահավանական թվացող կարդացած և ամեն ինչը նաև, չափած-ծևած, անչափ շնորհալի, զարմանալի դատողությամբ... Զստակ մտքով ու նույնատիպ խոսքով հենց ամբիոնից գրավում էր բոլորին: Ես նրան երբեք չեմ տեսել ելույթի տեքստով, նա օգտվում էր խոսքի առատության եղջյուրից: Դեռ վաղ հասակից ես աչք էի ածում բոլոր հոետորների կոնսպեկտների վրա, այսինքն ուշադրություն էի դարձնում նյութի մատուցման վրա՝ երանգավորմանը հավասար: Ֆիրբյուխերի մոտ խոսքը կառուցվում էր ներըմբռնողությամբ: Խոսքի եզրափակիչ մասում դաշիժը դղողում էր: Դեռեք է որ այդ ձևով վարված լինեք ճարտասան Դանտոնը. Լամարթինի նկարագրությունը ճիշտ և ճիշտ համընկնում է Ֆիրբյուխերին: Նաև արտաքննապես պատկառանք ներշնչող երևույթ. պարթև, հաղթանդամ, առյուծաբաշ: Նրա հայացքը կարծես տեսնում էր յուրաքանչյուրին: Եվ ի՞նչ ծայր ուներ... Կարճ ասած՝ ժողովրդական տրիբուն»,- գրում է Լ. Վոլֆը 3. Դոնաթին 1985 թ. փետրվարի 5-ին:

12 Առնչվում է հակաֆաշիստական դիմադրության հետ, որն առաջին անգամ Գերմանիայում 1924 թ. գարնանը կազմակերպեց ԳԽԿԸ-ի «Արևմտագերմանական երկրամասի միությունը»՝ Զյուսթերի ու Ֆիրբյուխերի հոետությունությամբ և արդեն 1929 թ. աշնանը վերսկսեց իր գործունեությունը, հիմա. «Das Andere Deutschland»-ը հանուն ճշմարտության, իրավունքի, ազատության ու համաշխարհային խաղաղության»՝ ներածականը տպագրված 3. Դոնաթի և Լ. Վիլանդի (հրատարակիչներ) «Das Andere Deutschland» (1925-1933) հանդեսում, նույն տեղում, էջ XXX-XXXIV և էջ XLVI-LVII, 1924 թ. ծառերի բախումների կապակցությամբ Ֆիրբյուխերն այլոց թվում իր արդեն հիշատակ-

մանակ նա չէր թաքցնում այն զիջումները, որ կատարում էին բան-վորական կուսակցությունները ռազմական ոգուն: Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության պաշտպանության քաղաքականությունը քննադատելու պատճառով Ֆրիդրիխ Օթո Յյորգինգը հանրապետության պաշտպանության միության ֆեդե-րալ նախագահը, արգելեց, որ Ֆիրբյուխերը շարունակի իր գոր-ծունեությունը որպես «Schwarz - Rot - Gold» («Սև - կարմիր - ոս-կեզույն») մարտական կազմակերպության ճառախոս (1928 թ.):

ԳԽԿԸ-ի օգտին կատարած իր հանրաժողովային ուղերթնե-րի կողքին նա 1930/1931 թթ. աշխատում էր որպես նորաստեղծ «Ռադիկալ-դեմոկրատական կուսակցության» ճառախոս, 1931/32 թթ. նա, որպես գլխավոր խմբագիր, իր ծառայություննե-րը մատուցեց հակաֆաշիստական «Alarm» («Տազնապ») շաբա-թաթերթին «հանրապետության բոլոր թշնամիների դեմ պայքա-րող մարտական թերթին»¹³: Նացիոնալ-սոցիալիզմի ռեժիմի հե-տապնդումներից Ֆիրբյուխերը փորձեց խույս տալ վտարան-դիությանը: 1933 թ. մարտի սկզբին նա Վ. Յամերի հետ հանդի-պեց իրենց հետ մտերմացած «Kleiner Bärenstein» իջևանատան տիրոջ պանդոկում՝ Փիրմա քաղաքից ոչ հեռու¹⁴: Նրանք նախ ու-

ված «Մեր ուրին» հոդվածում 1931 թ. օգոստոսին գրում է. «Ամեն դիսկի դիմեցինք ու շատ բան չափեցինք: Ես ի նկատի ունեմ այն մեծ հարվածը, որ մենք 1924 թ. հունիսին հասցրինք «Գերմանական օրվան» Զիգենում: Դրանք մահակի հարվածներ էին պատերազմի այն հրծիզներին, որոնք այն ժամանակ ծևավորվում էին Լուդենդորֆի մոտերքում: Եթե այն հազարավորները, ովքեր ցնծությամբ ողջունում էին մեզ, հենց տեղից մեզ հետ միասին պայքարեին, եթե հարյուրհազարավորները, ովքեր այն ժամանակից ի վեր ամենուր ոգևորված էին, տղամարդ լինեին, Գերմանիայում վիճակն այսօր ավելի լավ կլիներ»:

13 Ֆիրբյուխերի գլխավորությամբ հրատարակվող թերթի աշխատակիցների շարքին այլոց թվում դասվում էին Օթո Բրաունը, Ադոլֆ Դամաշչեն, Արթուր Զրիսպիեներ, Դեյմուս ֆոն Գերլախը, Էռնսթ Լեմերը, Օթո Լեման-Ռուսլյուկը, Լյուվենբայնի արքայազն Դուրերուսը, Յայնրիխ Սանը, Լյուդվիգ Զվիդդեն, Ֆիլիպ Շայդենսանը, Թոնի Չենդերը, Զառլ Սլերինգը և Օսքար Շթիլիշը: Բազմաթիվ առաջնորդող հոդվածների կողքին Ֆիրբյուխերն այլոց թվում հրատարակեց «Դայը պատերազմի զոհ» հոդվածը «Alarm»-ում, հրատ. 4-րդ տարի, թիվ 18, էջ 6, 5-ը մայիսի 1932 թ.: Դոնաթ և Թեմեն հրատարակչությունը նախապատրաստում է հոդվածների մի հատընտիր վերցրած հակաֆաշիստական պայքարի «Alarm» թերթից:

14 Շարադրանքը հենվում է Վալթեր Յամերի 1956 թ. օգոստոսի 12-ին հրատարակած «Ճշմարտացի մեկնաբանության» վրա՝ 3 Ֆիրբյուխերի դուստրն ինձ համար հասանելի դարձրեց ինչ-որ մի պատճեն: Իմ առանձնահատուկ երախտիքը տիկին Սալոմեա Ֆիրբյուխերին՝ իր հոր կյանքի ու ճակատագրի մասին տեղեկություն տալու պատրաստակամության համար: Յմստ. ճալ. Ա. Բենգել, «Դայնրիխ Ֆիրբյուխեր» տպագրված «Das Andere Deutschland»-ում, թիվ 10/1960, էջ 8, մայիսի վերջ, 1960 թ.:

զում էին կարևոր փաստաթղթեր: թաքցնել իջևանատանը կպած քարայրներում և հնարավորության դեպքում մանրագնին աչքի անցկացնել, ապա սահմանն անցնելով տանել Պրագա ապահով տեղ: Բայց արդեն Շթրուփեն գյուղի կայարան հասնելուն պես ճամպրուկներով բեռնավորված օտարականները գրավեցին կայարանապետի ուշադրությունը: Վերջինս զեկուցեց նացիստական գրոհային ջոկատին: Հազիվ երեք օր էր, որ տեղավորվել էին հյուրանոցում, երբ երեսուն - քառասուն գրոհայիններ վրա տվեցին, տակնուվրա արեցին ամբողջ շենքը և կալանեցին Ֆիրբյուխերին ու Համերին: Նրանց բերեցին Շթրուփենի մի կալվածատուն, որտեղ նրանց տանջեցին և մի նեղ սենյակում, մյուս ձերբակալվածների հետ, լցրին իրար վրա: Ավելի ուշ տարան Փիրնայի նացիստական գրոհային ջոկատների զորանոցը: Դրեզդենի ոստիկանական նախագահությունում նախնական կալանքի բանտից նրանք եկան այսպես կոչված «Մաթիլդայի դղյակը» մի հին, արդեն վաղուց լքված մի բանտ, որտեղ Համերն ու Ֆիրբյուխերը կիսեցին նույն խցիկը: Ռայխսպրեզիդենտ Հիմլոնբուրգին Ֆիրբյուխերի կնոջ տված դիմումով ամուսնուն ազատ արձակեցին և թույլատրեցին գնալ Բեռլին¹⁵:

Իր ընտանիքի ապրուստը հոգալու նպատակով (1921 թ. ապրիլից նա ամուսնացած էր պացիֆիստ Օթո Լեման-Ռուսբյուլդի քույրերից մեկի հետ և ուներ մի աղջիկ) նա դեռևս 1933 թ. բաց էր արել մի առաքող գրախանութ՝ համագործակցելով մի հնավաճառ խանութի հետ: Բայց նացիստները նրան հանգիստ չէին թողնում: Մինչև 1936 թ. հազվադեպ երևույթ չէին տնային խուզարկությունները սկզբում շաբաթը չորս անգամ: Շաբաթը մի անգամ նա պարտավոր էր ներկայանալ ոստիկանություն: Բոյուքենալեն փողոցում գտնվող նրա բնակարանը երեք տարի շարունակ հրսկողության տակ էր պահվում: Կասկածելի երևույթների մասին

¹⁵ Ֆիրբյուխերի կինը քսանական թվականներին Բեռլինում կազմակերպում էր «հրավիրովի երեկոյթներ կինոյի, բեմի և գրականության մեծերի համար»: Նրանցից այդ ընտանիքի մտերիմների շրջանի մեջ էին դասվում նաև այնպիսի անհատականություններ, ինչպիսիք են Մարթա Եգերթը, Յան Քիփուրան և ռեժիսոր Ռոլֆ Գուբլը: Ֆիրբյուխերն անծանր մտերմություն էր անուն էռնսթ Ֆրիդրիխի և Էրիխ Մյուլհաճմի հետ: Տեղեկությունը տրվեց Ս. Ֆիրբյուխերի (Հերնե), 25-ը հոկտեմբերի 1986 թ.: Հմմտ. նաև «Կյանք հանուն արվեստի: Պատերազմի և փախուստի խճճվածության բովով անցնելով՝ բեռլինցի կինը փրկում է «Ասպետի ուրվագիծը»՝ հողվածը տպագրված «Ruhr Nachrichten»-ում («Ռուրյան լուրեր») (Դորթմունդ), 3-ը հունվարի 1963 թ.

պետք է զեկուցեր նացիստների կողմից հատուկ հանձնարարություն ստացած շենքի պարետը: Այնուհանդերձ, չհաջողվեց բացահայտել Ֆիրբյուխերի ընդհատակյա գործունեությունը: Հակառակ գրելու և ելույթ ունենալու արգելքին, որը նրա վրա էր դրվել 1933-ին, նա մոտավորապես 1934 թվականից մինչև 1938-ի վերջը պարբերաբար հողվածներ էր գրում լեհերեն հրատարակվող մի թերթի համար: Ղա, իհարկե, անվտանգ չէր:

Ֆիրբյուխերի կրկնվող հետապնդումն ուներ այլ, «առավել մեղսական» պատճառներ: 1938 թ. սեպտեմբերին իր հինգ վեպերը Նոյշթադթում ապրող ենթասպա Վիլհելմ Բյուշերին առաքելիս՝ նա փաթեթավորման համար օգտագործել էր հրեներեն թերթեր: Յուլիուս Շթրայխերի «Der Stürmer» («Գրոհայինը») սադրիչ թերթը որսաց գործի ընթացքը: 1939 թ. հունվարյան երրորդ համարի կարմիր տիտղոսաթերթի վրա գրված էր. ««Ֆիրբյուխեր» առաքող գրախանութը հրեներեն շաբաթաթերթ է բաժանորդագրում», և հողվածներից մեկում խանութը վարկաբեկվում էր որպես հրեական ընտանեկան թերթի ցրիչ կետ: Ֆիրբյուխերի համար, որը չէր կարողանում մոռանալ 1938 թ. «Իմպերիայի բյուրեղյա գիշերը» ընդդեմ իր հրեա համաքաղաքացիների, պարզ էր, որ սպառնալու էին հետագա հետապնդումներ ձեռնարկելով: 1939 թ. փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը նրա մոտ մտավ մի օտար մարդ, որն ակնհայտորեն գործում էր գեստապոյի հանձնարարությամբ: Խոսակցության մասին ոչինչ հայտնի չէ: Այն պետք է որ առանձնապես բարյացակամ չլիներ: Համենայն դեպս, դա Ֆիրբյուխերին մեծ վրդովմունք պատճառեց: Այցից անմիջապես հետո նա ուշագնաց եղավ: Մինչ այդ պահը դեռ ողջ-առողջ այս մարդը հաջորդ առավոտյան իսկ մեռավ ուղեղի կաթվածից Ռոբերթ Քոխի անվան բեռլինյան հիվանդանոցում:

Հայնրիխ Ֆիրբյուխերը սերում էր սոցիալ-դեմոկրատների ընտանիքից: Ժողովրդական դպրոցն ավարտելուց հետո, դեռ մանուկ հասակում հետաքրքրվելով քաղաքական հարցերով, նա ուզում էր հենց լրագրող դառնալ: Բայց որպես ընտանիքի ավագ որդի¹⁶, նա

¹⁶ Իր երեք եղբայրների նման Հ. Ֆիրբյուխերը ևս ՊՄԿ-ի անդամ էր: Զարկ Ֆիրբյուխերը, որը Բեռլինում մինչև 1933 թ. «Կարմիր բազմների» ղեկավարն էր, իսկ այդուհետ նացիստները հաճախ ձեռնում էին նրան, 1945-ից հետո Արևմտյան Բեռլինի դպրոցական գերատեսչությունում զբաղեցնում էր ղեկավար պաշտոն: Սևերին Ֆիրբյուխերը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ապրում էր Նույնպես ԳԴՀ-ում, որտեղ նա դարձավ DEFA-ի ղեկավարը: Էռնսթ Ֆիրբյուխերը մինչև 1939 թ. Ղանցիգում հիմնադրել էր հետախուզական բյուրո: Տեղեկությունը՝ Ս. Ֆիրբյուխերի, 25-ը հոկտեմբերի, 1986 թ..

տեղի տվեց հոր մղումին, սովորեց նրա մասնագիտությունը և դարձավ կադապրոդ: Աշխատանքը Բեռլինի մետաղամշակման ֆիրմայում, սակայն, չէր գոհացնում նրան: Նույնքան քիչ էր հրապուրում նրան երբևիցե հոր նման վարպետ աշխատելու հեռանկարը: Լինելով բազմաշնորհ Ֆիրբյուխերը սովորեց չ ա տ լեզուներ անգլերեն, ֆրանսերեն, արաբերեն և թուրքերեն:

1914 թ. օգոստոսին զորակոչվելով զինվորական ծառայության և կատարելագործվելով որպես նորակոչիկ նա 1915 թ. դարձավ մարշալ Լիման ֆոն Ջանդերսի թարգմանը Կոստանդնուպոլսում: Թարգմանչի աշխատանքը նրան տարավ դեպի Թուրքիայի զանազան տեղեր ու բնակավայրեր: Նա դարձավ հայ ժողովրդի ցեղասպանության ականատեսը: 1916 թ. նոյեմբերին նա մոտիկից զգաց, թե ինչպես Լիման ֆոն Ջանդերսին հաջողվեց դադարեցնել հայերի զանգվածային տեղահանությունները Ձմյուռնիայից¹⁷: Մարշալի ունեցած հաջողությունը ցույց տվեց, որ նույնիսկ հաշվի առնելով գերմանա-թուրքական զինակցությունը, հնարավոր էր հայերի համար անել ավելին, քան ընդհանրապես արվել է: Եվ դա Ձմյուռնիայի փորձն էր, որը Ֆիրբյուխերին դրդեց և իրավունք տվեց հարցը բարձրացնելու նաև գերմանական կողմի պատասխանատվության տեսանկյունից՝ առավել հետևողական, քան իրենից առաջ և հետո եղածները:

«Worwärts»-ը («Հառաջ»)՝ ԳՄԿ-ի կենտրոնական օրգանը, «Արևելքի զոհը» վերնագրով արտատպեց Ֆիրբյուխերի բողոքը «Մարդկային զազանության տարտարոսի» և «Հայերի հեծեծանքի վտակների» վերաբերյալ, որոնք հոսելով Ստամբուլից, Տրապիզոնից, Սվազից և Էրզրումից՝ կուտակվում դառնում էին անասելի տառապանքի հսկայական-ահավոր սիմֆոնիա¹⁸: Ֆիրբյուխերին տարիներ շարունակ հետապնդող սարսափի տեսարանների մասին է վկայում նաև նրա «Հայաստանը 1915-ին» գիրքը այն միակ առավել մեծ գործը, որ նա երբևէ հրատարակել է: Հըստակ ու պարտավորված՝ նա խոսք բացեց կայսերական կառավարության մեղսակցության մասին և ոչ հանիրավի խարազանեց

17 Սրա հետ հմմտ. Յոհաննես Լեփսիուսի (հրատարակիչ) վերջերս հրատարակած գործը «Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918 թթ.. Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու»՝ նոր հրատարակության համար Թեսսա Յոֆմանի գրած նախաբանով և Ս. Ռայներ Լեփսիուսի վերջաբանով, Բեռլեն, 1986 թ., էջ 300-304:

18 Հ. Ֆիրբյուխեր, «Արևելքի զոհը»՝ տպագրված «Vorwärts»-ում, հրատ. 37-րդ տարի, թիվ 61, 10-ը օգոստոսի, 1920 թ. (Երեկոյան հրատարակություն):



**Հայնրիխ Ֆիրբուխերը 1918 թ.
Կոստանդնուպոլսում**

այն չարաբաստիկ գերմանական «իրական քաղաքականության» ոգու կեցվածքը, ինչի համար ինչ-որ արժեք ունեին «միայն շոշափելի, միայն առևտրի հաշվեկշիռների թվերի մեջ հաշվելի, զորախմբերի ու զրահանավերի թվերի մեջ գումարելի գործոնները, սակայն մարդասիրության հայցը, եթե այն ամբարտավան ժպիտով վերջնականապես մի կողմ չի հրվել որպես «զաղափարական» ցնորամիտների երևակայություն, ճանաչվել է միայն որպես ղեկորատիվ մեծության մի տեսակ»¹⁹։ Բացի դրանից, չնայած նախատեսվում էր Թուրքիային ընդունել Ազգերի լիգայի մեջ, պատահական չէր, որ կազմավորված պացիֆիզմի մի հանրահայտ ներկայացուցիչ հիշեցնում էր հայ ժողովրդի ճակատագրի ու տառապանքի մասին։

Իր կազմավորումից ի վեր Գերմանիայի խաղաղության կողմնակիցների շարժումը, որը պատերազմները կանխարգելելու իր գործունեությունը միշտ կապում էր մարդու քաղաքական ազատությունների համար մղվող պայքարին անմիջական մասնակցություն ունենալու հետ, մեծ ուշադրություն է նվիրել հայկական հարցին և ծգտել Գերմանիայի հասարակայնությանը պարզաբանել թուրքական իշխանությունների անողոք գործելակերպը²⁰։ Նույնը վերաբերում է այն անձնավորություններին, ովքեր մար-

19 Մ. Զրոններեք, «Դժբախտ ժողովուրդ» տպագրված «Ethische Kultur» («Բարոյակրթություն») հանդեսում, սոցիալ-քաղաքականության բարեփոխումների շարաքաթերթ, հրատ. X տարի, թիվ 32, էջ 249, 9-ը օգոստոսի 1902 թ..

20 Բ. Ֆոն Չուքների հրատարակած «Die Waffen nieder!» («Չներերը ցած») խաղաղության շարժման աջակցող ամսագրում, որը միաժամանակ միջազգայնացման կոնֆերանսների ծառայության Բեռլինի միջազգային խաղաղության բյուրոյի, խաղաղության կողմնակիցների ավստրիական ընկերության և Գեյսել-ի պաշտոնական օրգանն է, կարելի է գտնել հոդվածներ, զեկուցումներ, մամուլ հաղորդագրություններ և դիրքորոշումներ հայկական հարցի վերաբերյալ. հիմա. թեկուզ «Das Gemetzel von Trapezunt» («Տրապիզոնի սպանդը»), հրատ. IV տարի, թիվ 12, էջ 459-460, ղեկտներ 1895 թ., հրատ. V տարի, թիվ 10/11, էջ 366-367, հոկտեմբեր/նոյեմբեր 1896 թ. (այստեղ կա մի հաղորդում Բուդապեշտում կայացած համաշխարհային խաղաղության VII կոնգրեսում ծայր առած մտքերի փոխանակության մասին, որտեղ հիշատակության են արժանի անգլիացի Ջեյմս Զրվերի փաստարկումները), հրատ. V տարի, թիվ 10/11, էջ 406-407, հոկտեմբեր/նոյեմբեր, 1896 թ.. հրատ. V տարի, թիվ 12, էջ 450, ղեկտներ, 1896 թ. և հրատ. VI տարի, թիվ 8/9, էջ 334, օգոստոս/սեպտեմբեր, 1897 թ. (բոլոր տեղերում խոսքը Բ. Ֆոն Չուքների հոդվածների մասին է՝ իր «Ժամանակի տեսություն»-ում)։ Առանձնապես հուզիչ է, թեև կարդալու համար քննադատելի, ֆրանսիացի բանաստեղծ և գրող Էմիլ Բերգեռաթի բողոքը «Հայկական սարսափները» վերնագրով «Die Waffen nieder!» ամսագրում, հրատ. VI տարի, թիվ 3, էջ 94, և հաջորդ էջերը, մարտ, 1897 թ.։

բուրգցի աստվածաբան Սարթին Ռադեի նման մոտ էին կանգնած պացիֆիստական գաղափարներին: Նրա կողմից հրատարակված «Christliche Welt» («Քրիստոնյա աշխարհը») շաբաթաթերթում «Ամեն դիրքի կիրթ մարդկանց համար համայնքի ավետարանական թերթ»-ում դեռ 1894 թ. հոկտեմբերին հիշատակվում էր հայը²¹: Անշուշտ, միայն նվազ ուշադրության արժանացան «Հայ եկեղեցին բուրքական տիրապետության տակ» թեմային վերաբերող հոդվածները: Այնուհանդերձ Ռադեն դեռ 1896 թ. հունվարին «վստահելի ականատեսի» գրչով հրապարակեց առաջին գերմանալեզու հաղորդումն ընդդեմ ինստիտուցիոնալ թվականների ջարդերի: Ռադեն նույնիսկ մի ներածական տեքստում «Հայ եղբայրների ճակատագիրը կիսալուսնի բռնապետության տակ» բնութագրեց որպես «ողբալի» և պարզաբանեց, որ հայ ժողովրդի խաղաղասեր բնավորության նկատմամբ «ոչ մի կասկած չի կարող»²²: Նաև 1896 թ. հաջորդ հրատարակություններում թերթը փորձում էր ուշադրություն հրավիրել «բնաջնջելու թուրք աղաներին հատուկ ֆանատիկ համակարգի վրա»²³: Այն միաժամանակ կոչ էր անում ընթերցողներին՝ օգնելու և նվիրատվությամբ մեղմացնելու ողջ մնացածների ողբալի վիճակը: «Christliche Welt»-ը լայն տեղ տվեց մամուլ այն հոդվածների հերքմանը, որոնք փորձում էին ի վնաս հայերի բեռնաթափել թուրքերի մեղքը²⁴: Արթնացնելով մարդկանց խիղճը՝ Ռադեն հավաստում է. «Եվրոպացի քրիստոնյաների անտարբերությունը Հայաստանի քրիստոնյաների ընդհուպ զուտ եկեղեցական շըրջաններից էլ ներս կատարվող հալածանքների նկատմամբ հանգանք է ու խայտառակություն»²⁵:

21 «Հայի բերած փաստարկումները» տպագրված «Christliche Welt»-ում, հրատ. VIII տարի, թիվ 40, էջ 956-959, 4-ը հոկտեմբերի, 1894 թ., թիվ 41, էջ 981 և հաջորդ էջերը, 11-ը հոկտեմբերի, 1894 թ. և թիվ 42, էջ 1005-1008, 18-ը հոկտեմբերի, 1894 թ.:

22 «Ոճիր Հայաստանում» տպագրված «Christliche Welt»-ում, հրատ. 10-րդ տարի, թիվ 4, էջ 80-88, 23-ը հունվարի, 1896 թ.:

23 Ս. Ռադե, «Հայաստան» տպագրված «Christliche Welt»-ում, հրատ. X տարի, թիվ 24, էջ 569-570, 11-ը հունիսի, 1896 թ.:

24 Ս. Ռադե, «Ծնարությունը Հայաստանի մասին» տպագրված «Christliche Welt»-ում, հրատ. X տարի, թիվ 34, էջ 800 և հաջորդ էջերը, 20-ը օգոստոսի, 1896 թ.:- 1896 թ. սեպտեմբերի 10-ի հրատարակության մեջ Ռադեն պնդում է. «Հայաստանի համար բացվում է օրը: Աճում է գերմանական այն թերթերի թիվը, որոնք պատշաճն են հատուցում ճշմարտությանը»:

25 Ս. Ռադե, «Հայերի հարցի էությունը» տպագրված «Christliche Welt»-ում, հրատ. X տարի, թիվ 20, էջ 463-466, 14-ը մայիսի 1896 թ.: Հաջորդ տարիներին

1895/96 թթ. հանցագործությունների մասին է հիշեցնում Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Ֆյորսթերի գործակցությամբ Ռ. Փենցիգի և Ս. Քրոնենբերգի կողմից հրատարակված «Ethische Kultur» շաբաթաթերթը, որը, որպես 1892 թ. Վիլհելմ Ֆյորսթերի կողմից հիմնադրված «Բարոյակրթական ընկերության» օրգան, օժանդակում էր խաղաղության շարժման գործունեությանը: Քրոնենբերգը բացատրում էր, որ հավաստի տեղեկությունների համաձայն «թուրքական իշխանության մարմինների աչքի առաջ և մասամբ նրանց գործակցությամբ որսի կենդանիների նման մորթվել էին ամեն տարիքի ու սեռի մոտ երեք հարյուր հազար հայեր, և այդ եղեռնի նպատակը, իրենց իսկ բացահայտ խոստովանությամբ, հայ ժողովրդին վերջիվերջո ամբողջությամբ արմատախիլ անելն էր»: Եվրոպայի հարաճուն ուշադրության պայմաններում, անշուշտ, Թուրքիան կորցրել էր հուսալիությունը, բայց «այն ժամանակվանից թուրքերը դուրս իսկ չեն հրաժարվել բնաջնջման նպատակից, այլ միայն փոխել են այն մեթոդները, որոնք դարձյալ տանում են դեպի այդ նպատակը: Այլևս չեն սպանում զանգվածաբար, առավել շատ սպանում են անհատ և փոքր խմբերով»²⁶:

Օթո Ումֆրիդը՝ Շթութգարթի քաղաքային քահանան և Գիսլե-ի երկարամյա փոխնախագահը, 1895/96 թթ. արյան բաղնիքների մասին այն կարծիքին էր, որ «ներոնյան դաժանությունը մանկական խաղ էր քրիստոնյաների հալածանքի համեմատությամբ, որը սուլթան Աբդուլ Համիդի օրոք 19-րդ դարի վերջին ջարդվեց Հայաստանի գլխին»²⁷: Ումֆրիդը ոչ միայն բախվում էր գերմանական մամուլի մեծ մասի կողմից հասարակական կարծիքի հետևողական ապակողմնորոշման հետ, այլև նույն ձևով նշավակում էր կայսերական կառավարության դիրքը և «մեր ժողովրդական ներկայացուցիչների հազիվ մի անգամ խախտված լռությունը»: «Ռայխսբադի ոչ մի պատգամավոր,- այսպես է շարադրում Ումֆրիդը,- չգտավ այն ճշմարիտ խոսքը, որը հենց տե-

ևս թերթը հաղորդում էր Հայաստանում տիրող վիճակի մասին. հմտ. թեկուզ էվալդ Շթիր, «Հայ եկեղեցու իրավագրվումը» «Christliche Welt»-ում, հրատ. XVII տարի, թիվ 46, էջ 1093 և հաջորդ էջերը, 12-ը նոյեմբերի 1903 թ..

26 Փաստարկումը տես ծանոթ. 19:

27 Օ. Ումֆրիդ, «Հայկական սարսափները» և արևելքի խաղաղասիրությունը՝ նույն հեղինակի «խաղաղությունն աշխարհում: Խորհրդածություններ ժողովուրդների խաղաղության մասին» աշխատությունում, 2-րդ հրատարակություն, Եսլինգեն, 1898 թ., էջ 93:

ղում էր հեղեղի պես թափվող խոսքերի դեմ դիմաց: Ոչ մի մարդ հանդես չէկավ վայրագորեն ծաղրված մարդու իրավունքների պաշտպանությամբ: Բայց երբ պրուսական պատգամավորների պալատում մի գրեթե քաղաքական դիակ հարցապնդում արեց նախագահողին՝ հայ թուրմանյանին Գերմանիայից վտարելու վերաբերյալ, նրան տրված պատասխանը եղավ. «Բարեկամական այս հարաբերությունների պայմաններում, ինչի մեջ մենք գտնվում ենք թուրքիայի հետ և հատկապես նրա բարձր գերիշխանության հետ, մենք չենք կարող հանդուրժել, որ Գերմանիայի ներսում թուրքիային անպատվելու եղանակով խոսվի այնտեղ տիրող իրավիճակի մասին»²⁸: Այսօր պետք է հարցնել Գերմանական բուլղոնթափի որևէ պատգամավոր ե՞րբ խոսք կբացի պառլամենտում այն մասին, որ ֆեդերալ կառավարությունը Եվրախորհրդարանում քվեարկության ձեռնպահությամբ խափանում է 1915 թ. հայերի ցեղասպանության ճանաչումը:

Խաղաղության կողմնակիցների միջազգային շարժումը Բուդապեշտում կայացած VII համաշխարհային խաղաղության կոնգրեսից ի վեր (սեպտեմբեր 1896 թ.) մշտապես զբաղվել է այն իրադարձություններով, որոնք կատարվել են Հայաստանում²⁹:

28 Նույն տեղում, էջ 99-100: - Նաև Ումֆրիդն էր, որ 1896 թ. սեպտեմբերին հայերի վիճակի մասին կարդացած իր զեկուցումով Շթոլթագրոթի խաղաղության կողմնակիցների հավաքին դրդեց ընդունելու մի բանաձև, որտեղ Գեյզլ-ի Շթոլթագրոթի տեղական խումբը ի միջի այլոց հայտարարում էր, «որ ինքն իր անկեղծ համակրանքն է տածում հազար վերքերից արյունածոր հայ ժողովրդի նկատմամբ և խստագույնս դատապարտում է թուրքական կառավարության ձեռնարկումները» և որ «ինքը խիստ կարեկցում է եվրոպական այն տեղությունների եսամուկ, շահադիտական քաղաքականությանը, որոնք իրենց անտարբերությամբ մեղսակից են դառնում հայ ժողովրդին ոտքի տակ տալու գործում»:

29 Տ. Ջըփերի ճառի բովանդակության և ազդեցության վերաբերյալ համաշխարհային խաղաղության VII կոնգրեսի մասին տրված հաղորդագրության մեջ ասվում է. «Անթիվ բանակները, սարսափազդու հրանոթները իբր թե որոշել են խաղաղություն հաստատել և պաշտպանել այն: Բայց և այնպես Եվրոպայի վեց միլիոն զինվորները չհերիքեցին խափանելու այն խայտառակությունները, որոնք տեղի էին ունենում Արևելքում: (Ծափահարություն.) Այստեղ խոսքը ոչ թե Արևելքում ապրող քրիստոնյաների պաշտպանության մասին է, այլ մարդասիրության իրագործման մասին: (Բուռն ծափահարություն.) Չի կարելի դիտել, թե ինչպես են մարդասպանները ոտքերով տրորում մի ամբողջ ժողովուրդ: Եթե հռետորը նրբանցքում տեսնում է, որ խուլիզանները հարձակվում են մի երեխայի վրա, ապա նա իր պարտքը պիտի համարի միջամտելու և զույգ բռունցքներով պաշտպանելու հարձակման ենթարկվածին, և եթե այդ պայքարում նրա կյանքը պահանջվի, նա պիտի այն սիրով տա: (Աշխույժ ծափահարություն: Բացականչություններ բրավո.)

Լայն տեղ տրվեց հայկական հարցին վերաբերող խորհրդակցություններին Մոնակոյում կայացած XI համաշխարհային խաղաղության կոնգրեսում (ապրիլ 1902 թ.): Ֆրանսիացի Պիեռ Բիյառը՝ Փարիզի հայ ուսանողության պատգամավորը և «Pro Armenia» («Հանուն Հայաստանի») ամսագրի խմբագիրը, ներկայացրեց մի սրտաճնլիկ պատկեր այն վայրագ հալածանքներից, որոնց հայերը ենթարկվել էին թուրքերի կողմից վերջին տարիների ընթացքում... 1874-1897 թթ. սպանվել են ոչ պակաս, քան 300000 հայեր (տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ)»: Կոնգրեսը միաձայն ընդունեց մի բանաձև, որը Բեռլինի համաձայնագիրը (1878 թ.) ստորագրող տերություններին «թախանձագին» խնդրում էր «հավաքվելու Հաագայում պաշտոնական մի կոնֆերանսի՝ 1895 թ. մայիսին նախագծված վերափոխումների կենսագործմամբ հայկական հարցը լուծելու նպատակով»: Այնուհետև, քանի որ Սասունի շրջանում նոր ջարդերի վտանգ կար, եվրոպական մեծ տերություններին կոչ էին անում «հարևան քաղաքների իրենց հյուպատոսներին ուղարկել Մուշ, քանզի պաշտոնական եվրոպական վկաների ներկայությունն իսկ հարմար էր թվում՝ կանխելու այն արյունալի իրադարձությունների կրկնությունը, որոնք համընդհանուր վրդովմունք էին առաջացնում»³⁰:

Նույնն է կոնգրեսի խնդիրը նրանց հանդեպ, ովքեր Արևելքում հարձակման են ենթարկվել անմեղ տեղը: Ուստի այս կոնգրեսից ուժեղ ու հզոր պիտի հնչի ... որ այդ խայտառակությունը պետք է դադարի: Որպես քրիստոնյա, որպես մարդ, որպես խաղաղության կողմնակից բոլորը պարտավոր են փայփայել այդ ցանկությունը: (Բուռն, երկարատև ծափահարություն:) Փաստարկումը տես ծանոթ. 20: VII համաշխարհային խաղաղության կոնգրեսի վերջում «ժողովուրդներին ուղղված հրաժեշտի կոչ»-ում ասվում է. «Կոնգրեսը սարսափի զգացումներին ի միջի այլոց տալիս է այն արտահայտությունը, որը նրան ներշնչում է Թուրքիայում կատարված սպանող եվրոպական երկրներին թախանձելով անհապաղ ձեռնարկելու այնպիսի միջոցառումներ, որոնք վերջ կտան նման իրափնձակին». Դրա հետ հմնտ. Նաև Բ. Ֆոն Չուբենը, «Հուլներ» հրատարակված Լ. Ֆոն Ույնքենի կողմից, եվա Հելեն Փաուլինգի և Լինուս Փաուլինգի կողմից գրված առաջաբանով, որը տպագրվել է է. Բյուսի և Զ. Ֆ. Ույնքինգի հրատարակած «Իրենց ժամանակի վկաները: Հուլներ, հաղորդումներ, փաստաթղթեր» ժողովածուում, Բեռլեն, 1965 թ., էջ 318:

30 Մեքերումը ըստ Ա. Հ. Ֆրիդի, «XI համաշխարհային խաղաղության կոնգրեսը Մոնակոյում (2-6-ը ապրիլի 1902 թ.)» տպագրված «Friedensblätter»-ում, օրգան Գերմանիայի խաղաղության կողմնակիցների ընկերության, հրատարակված Օ. Ումֆրիդի կողմից, հրատ. III տարի, թիվ 6, էջ 67-68: Ֆրիդի հաղորդումից պետք է եզրակացնել, որ համահունչ պահանջներ էին բարձրացնում դեռևս IX և X համաշխարհային խաղաղության կոնգրեսները (1900 թ. հոկտեմբերին Փարիզում և 1901 թ. սեպտեմբերին Գլազգոյում): Չմտ. Նաև Ս. Հյուլցելի (Համբուրգ) հաղորդագրությունը «X միջազգային

Համաշխարհային խաղաղության հետագա տարիների կոնգրեսները, ինչպես պետք է եզրակացնել Օ. Ումֆրիդի կողմից հրատարակված «Friedensblätter» («խաղաղության թերթիկներ») ամսագրից Գեյսել-ի մինչև 1914 թ. օրգանից, նույնպես զբաղվում էին թուրքական կայսրության տարբեր ժողովուրդների զարհուրելի տառապանքներով»³¹: խաղաղության կողմնակիցներն անընդհատ դիմում էին մեծ տերություններին իրագործելու հայերին խոստացած բարեփոխումներն ու երաշխիքները: Եվ նրանք հիշատակում էին Բեռլինյան համաձայնագրի 61-րդ հոդվածի տեքստը, որի համաձայն Եվրոպան պարտավորվում է «երաշխավորել և պաշտպանել հայ բնակչության կյանքը, անձնական անվտանգությունն ու երթևեկության ազատությունը, ինչպես նաև նրանց ունեցվածքի խաղաղ տնօրինումն ու նրանց խղճի ազատությունը»³²: Կարճ ժամանակ անց, 1902 թ. հուլիսին, Բրյուսելում նիստ գումարեց «Հայաստանի բարեկամների կոնգրեսը»: Նախագահությունը գլխավորում էր բելգիացի քաղաքագետ և պացիֆիստ Շարլ Ուզո դը Լեյեն, որն իր բացման ճառում հույս հայտնեց, որ «կոնգրեսը պարտադրելու է կառավարություններին վերջապես մտահոգվելու ճնշված հայերով»³³: Շատ երկրներից եկած կուսակցությունների նշանավոր ներկայացուցիչների կողքին հավաքին մասնակցում էին բազմաթիվ պացիֆիստներ, ինչպես բարոն դ'Էստուրնել դը Կոնստանտը³⁴, Փարիզում ապրող կին գրող Կարոլինե Սևերինեն, բարոնուհի Թ. Փ. Վասքելիչը և շատ ուրիշներ:

Պ. Զիյառը նորից կանգ առավ թուրքական կառավարության «արարքի» վրա և ընդգծեց, որ բանը հասնելու է հայերի «համա-

խաղաղության կոնգրեսը Գլազգոյում (10-13-ը սեպտեմբերի 1901 թ.) տպագրված «Friedensblätter»-ում, հրատ. II տարի, թիվ 12, էջ 145, դեկտեմբեր 1901 թ.:

31 Սեջբերումը ըստ Ռ. Ֆելդհաուսի, «XIII համաշխարհային խաղաղության կոնգրեսը Բոսթոնում» տպագրված «Friedensblätter»-ում, հրատ. V տարի, թիվ 23, էջ 166, 1-ը դեկտեմբերի 1904 թ.:

32 Սեջբերումը ըստ Ռ. Ֆելդհաուսի, «Հայաստանի բարեկամների կոնգրեսը» տպագրված «Friedensblätter»-ում, հրատ. III տարի, թիվ 8, էջ 98-101, օգոստոս 1902 թ.:

33 Նույն տեղում:

34 Խաղաղության կողմնակիցների շարժման գործում նրա մատուցած ծառայության կապակցությամբ հմմտ. Ա. Վիլդ, «Բարոն դ'Էստուրնել դը Կոնստանտ (1852-1924 թթ.): Խաղաղության Նոբելյան մրցանակակրի գործունեությունը համուն գերմանա-ֆրանսիական փոխընթերցման և Եվրոպայի միավորման», Համբուրգ, 1973 թ.:

տարած բնաջնջմանը», ինչպես մտադիր է թուրքական կառավարությունը, իսկ եվրոպան չի պարտավորվում միջամտել: Կոնգրեսը այլոց թվում հանձնարարեց ինտերնացիոնալ կազմ ունեցող մի հանձնաժողովի պառլամենտներում, մամուլում տարվող գործուն պրոպագանդայով և հասարակական կարծիքի ստեղծումով գործել հանուն հայկական հարցի»³⁶: Նախապես կազմվել էին հանձնաժողովներ, որոնք պետք է մշակեին գործնական առաջարկություններ: Այդ հանձնաժողովներում առաջադրված էին պատերազմի նշանավոր հակառակորդներ, ինչպիսիք են Բերթա ֆոն Ջուքները Ավստրիայի անունից, դ'եստուրնել դը Կոնստանտին Ժրանսիայի անունից, սենատորներ Ուլո դը Լեյեն Անտվերպենում կայացած VI համաշխարհային խաղաղության կոնգրեսի (1894 թ.) նախագահ, և Լա Ֆոնտենը Բելգիայի անունից, Է. Թ. Սոնեթան (1833-1918) Իտալիայի անունից: Լյուդվիգ ֆոն Բարը³⁷, Ավգուստ Բեբելը, Էդուարդ Բեռնշթայնը և Վիլհելմ Ֆյուրսթերը ընտրվեցին Գերմանիայի անունից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին ավետարանական պաստոր Էվալդ Շթիրը Մագնուս Շվանթեի կողմից հրատարակված «Ethische Rundschau» («Բարոյագիտության տեսություն») պացիֆիստական թերթում մատնանշում էր, որ «երիտթուրքերի տիրապետության ժամանակներում ևս այլ կերպ չի եղել», և «սպանությունը, կոդուպուտը, թալանը, դաժան վարմունքը հայերի հետ առօրյա բան են եղել»³⁸: Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, որը թուրքերին հնարավորություն տվեց լրիվ հրաժարվելու հայկական հարցի վերաբերյալ եվրոպական տերությունների հանդեպ ունեցած պարտականություններից, Լյուսի Յյոշ-Էռնսթ³⁹ էր, որ Գիսկը-ի լայպցիգյան ասամբ-

35 Հենրի Լա Ֆոնտեն (1854-1943 թթ.), 1907 թ. ի վեր Բեռնի միջազգային խաղաղության բյուրոյի խորհրդի նախագահ, 1913 թ. ստացավ խաղաղության Նոբելյան մրցանակ:

36 Փաստարկումը տես ծանոթ. 32:

37 Լ. ֆոն Բարի ունեցած կարևորության կապակցությամբ հմմտ. համապատասխան գրանցումը. Գ. Վեբերգ, «Գերմանիայի խաղաղության կողմնակիցների շարժման առաջնորդները (1890-1923 թթ.)», Լայպցիգ, առանց հրատ. տարեթվի (1923 թ.), էջ 34-37 (վերահրատարակություն. Եյու Յորք/Լոնդոն, 1972 թ.):

38 Է. Շթիր, «Հայերի վիճակը» տպագրված «Ethische Rundschau»-ում, հրատ. II տարի, պրակ 9, էջ 157, սեպտեմբեր 1913 թ.:

39 Լ. Յյոշ-Էռնսթը Հոննոս-Վեստֆալյան կանանց միության անդամ էր և Դորթմունդի «Կանանց կրթություն - կանանց գործունեություն» միության նախագահը: Առաջին համաշխարհային պատերազմում նա իր պացիֆիստական

լեային 1915 թ. նոյեմբերին առաջարկեց հետևյալ բանաձևը. «Համաժողովն արտահայտում է իր համակրանքը բոլոր ճնշված ժողովուրդների, հատկապես հայերի նկատմամբ և դիմում է Գերմանիայի կառավարությանը, ելնելով մարդասիրական շահերից գործունե ազդեցություն ունենալ իր դաշնակից թուրքիայի վրա»⁴⁰.

Հասկանալի է ոստիկանության հսկող պաշտոնյան թույլ չտրվեց քվեարկության դնելու այդ բանաձևը: Տեքստը փոխեցին, այնպես որ հազիվ թե ճանաչելի էր նրա նախնական իմաստը⁴¹. Այդ պայմաններում խաղաղության կողմնակիցների շարժման ջանքերը հասարակական հետաքրքրությունը հրավիրելու հայ ժողովրդի բնաջնջման վրա, դատապարտված էին ծախողման⁴²:

Նման բախտ վիճակվեց էքսպրեսիոնիստ գրող Արմին Թ. Վեգներին, ում հաջողվել էր հարյուրապատիկ լուսանկարել թուրքական ձեռնարկումների վայրագությունները⁴³: 1915 թ. հոկտեմբերին հայրենի Բեռլինում անցկացվող զինծառայության

գործունեության համար ռազմական իշխանությունների կողմից ենթարկվել էր մշտական հալածանքների: Գնդապետ Լ. Քվիդդե, «Գերմանական պաշտօնի» 1914-1918 թթ. համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ հրատարակված Զ. Գոլլի կողմից Գ. Դոնաթի գործակցությամբ, Դոնետսի Բուխարդ, 1979 թ., էջ 355 և 359:

40 Նույն տեղում, էջ 350:

41 Քվիդդեն հաղորդում է հետևյալ բառացի տեքստը. «Այնուհետև համաժողովը «իր համակրանքն արտահայտեց բոլոր ճնշված ու ծանակված ժողովուրդների, առանձնապես հայերի ու ռուսական հրեաների հանդեպ», նա կառավարությունից պահանջեց, «ելնելով մարդասիրական շահերից օգնություն ցույց տալ»: Նույն տեղում, էջ 87:- Չէր թույլատրվում պահանջել կայսերական կառավարությունից՝ պաշտպան կանգնելու հայերին և այդ իմաստով ազդելու թուրք դաշնակցի վրա:

42 Ա. Գ. Ֆրիդի կողմից հրատարակվող «Friedens-Warte»-ն հրապարակեց «Հայկական սարսափներին» վերաբերող երեք փաստաթուղթ («Friedens-Warte»), հրատ. XVIII տարի, թիվ 11, էջ 321-324, նոյեմբեր 1916 թ.: Հասկանալի է՝ 1916 թ. ամռանը թերթը Գերմանիայում արգելված էր եղել:

43 Այդ լուսանկարներից մի քանիսը արտատպվել են է. Ֆրիդրիխի «Պատերազմ պատերազմին» գրքում, Բեռլին 1924 թ., էջ 152 և հաջորդ էջերը: Վեգների մասին հուշերի համար մեծ ծառայություն է ունեցել ամենից առաջ «Փեթեր-Ֆոֆման» հրատարակչությունը (Վուփերթալ), որը վերջին տարիներին լույս է ընծայել Վեգների երեք գրքերը և Ռ. Ս. Գ. Նիքիշի կենսագրությունը: Վաստակաշատ աշխատանք է կատարվել Մ. Ռունեյի կողմից «Ա. Թ. Վեգների կյանքը և գործունեությունը (1886-1978 թթ.) Գերմանիայի սոցիալ-քաղաքական և մշակութային զարգացման կոնտեքստում», Մայնի Ֆրանկֆուրտ 1984 թ.: ԳԿԿ-ից Վեգների երես թեքելու հարցին Ռունեյը, անշուշտ, միայն հարևանցիորեն է մոտենում նման 1986 թ. հոկտեմբերի 9-ին Բրեյտենի գրախանութներից մեկում Վեգներին նվիրված միջոցառման պարագային, որտեղ նա նույնիսկ չի իշտատակեց ԳԿԿ-ից Վեգների դուրս գալը:

արծակուրդի ժամանակ նա փորձեց արթնացնել գերմանացի-ներին և կապի մեջ մտալ մամուլի ներկայացուցիչների հետ: Թեոդոր Վոլֆը՝ «Berliner Tageblatt»-ի («Բեռլինյան օրաթերթ») գլխավոր խմբագիրը, նրան սկզբում չէր էլ ընդունում⁴⁴: Այլ էր Մաքսիմիլիան Յարդենի «Die Zukunft» («Ապագան») շաբաթաթերթի գլխավոր խմբագրի և Յելմուք ֆոն Գերլախի՝ «Welt am Montag» հանդեսի գլխավոր խմբագրի ու կազմավորված պացիֆիզմի պարագլուխներից մեկի վերաբերմունքը: Վեգների այցի մասին Յ. ֆոն Գերլախը հաղորդում է. «Նա հենց Թուրքիայից էր գալիս և հոգեցունց էր եղել իր տեսած հայկական սարսափներից: Ամասելի բան է կատարում թուրքական ֆանատիզմը: Սենք գերմանացիներս, պիտի միջոցներ ձեռք առնեինք այդ հրեշայնության դեմ, եթե որպես դաշնակիցներ չէինք ուզում մեղսակցի համբավ վաստակել»: Ի տարբերություն Թ. Վոլֆի Յ. ֆոն Գերլախը հետամուտ եղավ գործին: Շվեյցարական մամուլում նա գտավ Վեգների տվյալների հաստատումը գերմանացի հեղինակների կողմից⁴⁵: Ամբողջ աշխարհի եկեղեցական շրջանները գործի անցան,- այսպես է շարադրում Գերլախը,- որպեսզի պահանջեն դադարեցնել քրիստոնյա ժողովրդի սպանողը: Ես նայում էի գերմանացի Լեփսիուսի սրտաշարժ հաղորդագրությունները: Կասկած չկար. Թուրքիայում ծավալվում էր այն ամենասարսափելին, ինչ իր հետ առհասարակ բերեց համաշխարհային պատերազմը: Մեր դաշնակիցը հետևողականորեն, միևնույն պահով որոշմամբ, բնաջնջում էր հայերին: Տղամարդ, կին, երեխա Ոչինչ չէր խնայվում: Երևույթ-

44 «Ունեյի գրույցը Ա. Թ. Վեգների հետ», Ջոն, դեկտեմբեր 1972 թ. պատճենահանված ծայնագրական ժապավենից:- Միայն առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Թ. Վոլֆը ճշտեց իր դիրքը և «Berliner Tageblatt»-ի 1919 թ. փետրվարի 23-ի թողարկման մեջ արտատպեց Վեգների «Բաց նամակ Յուլիուսային Ամերիկայի Միացյալ Միացման գերմանական պարոն Վուդրո Ուիլսոնին հայ ժողովրդին դեպի անապատ քշելու կապակցությամբ» ուղերձը: Յաջորդող տարիներին ևս Վեգները հանդես էր գալիս ի պաշտպանություն Յայաստանի: «Թուրքական նոր կառավարության օտարախոս քաղաքականության» վրա նա գրոհեց «Ժողովրդական կամուրջ: Յայ ժողովրդի ճակատագրի առթիվ» հոդվածով տպագրված «Der Syndikalist»-ում, հրատ. VII տարի, թիվ 1/1925 թ. (հավելված):

45 Յ. ֆոն Գերլախն ըստ երևույթին վկայակոչում է Ս. Նիպածի և Է. Գրեթերի արտաքին գործոց նախարարությանը կազմած հաղորդագրությունը, որը «Bermer Tagwacht»-ը («Բեռնյան վերկաց») հատվածաքար հրապարակեց Ա. Ֆորեյի մեկնաբանությամբ (հրատ. XXIV տարի, թիվ 188, 12-ը օգոստոսի 1916 թ.): Արտատպված է նաև Վ. Բրայսի «The Treatment of Armenians in the

ներն այնքան զարհուրելի էին, որ նույնիսկ Փաուլ Ռորբախի նման կրքոտ պատերազմամուլը, որն, անշուշտ, սեփական հա-
յեցակետով ծանոթ էր հայերի բարձր մշակույթին, ժամանակ առ ժամանակ հրաժարվում էր իր սովորաբար այնպես եռան-
դուն տարվող պատերազմական պրոպագանդայից, քանզի նա
պարզապես անտանելի էր համարում հայերի հետ կատարվող
երևույթները: Գերմանիան, սակայն, մուսնջ էր մնում: Գրաքնն-
նությունը փակում էր մեր բերանը: Մամուլի կոնֆերանսում
«անցանկալի» բնորոշվեց, որ մենք ուշադրություն էինք դարձ-
նում հայերի հալածանքների վրա: Հնարավոր չէր պաշտպա-

Ottoman Empire 1915-16»-ում («Վարմունքը հայերի հետ Օսմանյան
կայսրությունում 1915-16 թթ.»), Լոնդոն, 1916 թ., էջ XXXIII-XXXIV
(վերահրատարակություն, Բեյրութ, 1972 թ.): էղուարդ Գրեթերը գերմանական
ծագումով մի շվեյցարացի, Նիպաժի նման աշխատում էր Հալեպի
գերմանական դպրոցում որպես ուսուցիչ: Հետագայում նա դարձավ «Բազելի
ազգային թերթի»- խմբագիրը: «Bernern Tagwacht»-ի հոդվածն էր վկայակոչում
նաև խաղաղության Նոբելյան մրցանակակիր Ա. Հ. Ֆրիդը, երբ նա 1916 թ.
հոկտեմբերի 17-ին իր «Պատերազմի օրագրում» նշում էր. «Ես հիմա քիչ է
մնում խելագարվեմ, հոգեգար դառնամ և խենթանամ... Հայերի դեմ գործած
ոճիրների մասին թուղիկների միջոցով զարհուրելի նկարագրությունների
տարափ է թափվում մեզ վրա: Այս անգամ փաստաթղթեր ներկայացված
գերմանացիների կողմից, օրինակ Հալեպի գերմանական ռեպրեզենտացիոն
ուսուցիչների կոլեգիայի կողմից: Մարտադաշտերի սարսափները ոչինչ են՝
համեմատած այս սարսազգու նկարագրությունների հետ: Հազարավոր
հայերի սովածահ են անում, հենց ջրի ափին ծարավից մերցնում»: Հալեպից
օրական դուրս են տանում սովածահ եղածների հարյուրից ալելի դիակ»: Ը-
հատերը մինչ այդ խելագարվում են: 5000 հոգու ջարդում են միանգամից, 3000
կանանց ու երեխաների օրեր տևող երթերով քշում են դեպի Եփրատը և
խեղդում այնտեղ: Իրեն փրկել փորձող ամեն ոքի սպանում են... Սակայն
գերմանացի գերքրիստոնյան այստեղ բավական հաճախ նշավակված
պատանոր թրաուրը այլապիտության այդ քուրմը, 1916 թ. սեպտեմբերի 18-ին
Մյունխենում կայացած բազմահազարանոց մի հավաքություն ասաց հետևյալը
(տես «München-Augsburger-Zeitung»- «Մյունխեն-աուգսբուրգյան լրագիր»,
հոկտեմբերի 19-ի երեկոյան հրատարակությունը). «Եթե այսօր հայերի օգտին
տարածվում է զրավոր պրոպագանդա, ապա մենք մեզ այնուհանդերձ պետք է
ասենք, որ գլխավորը նվիրվածությունն է հայրենիքին, հետևապես մենք, երբ
հայերը չհարգեցին այդ առաքինությունը, առիթ չունենք Հայաստանի օգտին
մեզ ներկայացնելու որպես վկա»» Ա. Հ. Ֆրիդ, «Mein Kriegs-Tagebuch»
(«Պատերազմի իմ օրագիրը»), հատոր III, պատերազմի երրորդ տարի (1916 թ.
օգոստոսի 1-ից մինչև 1917 թ. հուլիսի 28-ը), Ցյուրիխ, 1919 թ., էջ 69: Ֆրիդի
անվանած «Մահվան երթերի» հետ հմմտ. «Հայերի տեղահանությունների
ժամանակի տասներկուամյա տղայի հուշերը: Գրի է առնվել Թերեզա Լեման-
Հաուլֆի կողմից ըստ տղայի բանավոր հաղորդման, 3. Լեփսիդի կարծիքը
հայկական ջարդերի մասին հավելվածով», Փոթոսի, 1921, (գրքի
վերահրատարակությունը Հ. Դոնաթի վերջաբանով 1985 թ. լույս է տեսել
«Դոնաթ և Թեմեն» հրատարակչությունում):

նել այն ամենը, ինչ տեղի էր ունենում Թուրքիայում: Բայց ամենից առաջ չէր էլ թույլատրվում կշտամբել հաշվի առնելով դաշնակցին, որը շատ զգայուն էր իր ինքնիշխանության գործերին միջամտելու հանդեպ: Ամենալավը լռելն էր: Բայց լռում էին ոչ բոլորը: «Deutsche Tageszeitung»-ը («Գերմանական օրաթերթ») մի ստոր սաղորիչ հոդված տպագրեց հայերի դեմ: Այստեղ արդեն արտաքին գործոց նախարարության ներկայացուցչի համբերությունն էլ հատավ: Կոմս Վեդելը մամուլի կոնֆերանսի առաջ իր ցավակցությունն արտահայտեց ճշարտության այդպիսի ծաղրի նկատմամբ: Չէ՞ որ մենք բոլորս գիտեինք, որ Թուրքիայում այնպիսի բան է կատարվում, ինչը գեղեցիկ չէ: Մենք չպետք է զրգռեինք ամբողջ աշխարհին դեռ զոհերին մեղադրելով: Գերմանական ժողովրդի հսկայական զանգվածները երբեք էլ չիմացան այն, ինչ, իմիջիայլոց, գիտեր ամբողջ աշխարհը. որ ամենակեղտոտ դահիճները եղել են մեր դաշնակիցները թուրքերը»⁴⁶:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ փշրվել էին գրաքննության կապանքները, Վեգներին աջակցեց «Նոր հայրենիք միությունը», որն իր «Պահի ոճիրները հավերժության ուճիրներն են» հոդվածը թիվ 29/30-ում թողարկեց որպես թռուցիկ⁴⁷: Մաքսիմիլիան Չարդենը, որ 1914 թ. աշնանից ի վեր համակված էր խաղաղության կողմնակիցների շարժման ձգտումնե-

46 Դ. Ֆոն Գերլախ, «Ստի մեծ ժամանակը», Շարլոթենբուրգ, 1926 թ., էջ 82: «Պատերազմի գրաքննության վերաբերյալ հմտ. Դ. Ֆոն Գերլախի «Աջից ծախ» գրքի համապատասխան գլուխը է. Լյուդվիգի նախաբանով ու վերջաբանով, Յյուրիխ, 1937 թ., էջ 236-239 (վերահրատարակությունը Մայնի Ֆրանկֆուրտ 1987): «Հայկական հարցի և գերմանական մամուլի» մասին մի ամբողջ գլուխ է գրված Յ. Լեփսիուսի «Հայ ժողովրդի մահվան ընթացքը» գրքում՝ հաղորդում համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի ճակատագրի մասին, 3-րդ հրատարակություն, Փոթսդամ, 1927, էջ 259-294: Ակնհայտ է գերմանական մամուլի մեղքերը թեթևացնելու Լեփսիուսի հակումը: Միանգամայն անքննադատ գրավոր վկայություն է տալիս նա «մեծ մամուլին», որ վերջինս «նաև պատերազմի ժամանակ գիտակցում էր իր պատասխանատվությունը ճշարտության հանդեպ»: Նույն տեղում, էջ 263:

47 Լույս է տեսել Բեռլինում 1922 թ. (վերահրատարակությունը Համբուրգ, 1982 թ.): Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, հայկական ոճիրների դեմ բողոքելու պատճառով, Վեգները ռազմական իշխանությունների կողմից կարգապահական տույժի ենթարկվեց և վերջապես, 1916 թ. դեկտեմբերին, հետ կանչվեց Թուրքիայից: Հմտ. Մ. Ռուեն, «Ա. Թ. Վեգների կյանքն ու գործունեությունը», նշված տեղում, էջ 205: Հայերին մատուցած ծառայության դիմաց Վեգները 1918/19 թթ. զրկվեց «Neuer Orient»-ի («Նոր Արևելք») խմբագրի իր պաշտոնից: Նույն տեղում, էջ 288:

րով, Թեհլերյանի դատավարության⁴⁸ առթիվ իր «Zukunft»-ի («Ապագա») երկու հրատարակությունները տրամադրեց Թուրքիայում ծավալվող իրադարձություններին: Եվ, ի վերջո, իշխող շրջանների ներկայացուցիչների հետ ունեցած իր լայնածավալ կապերի շնորհիվ, ի տարբերություն Լեփսիուսի, նա պարզաբանեց. «Զէ» որ ոչ մեկն այսուհետ մեզ հեքիաթ չի մատուցի. Բեռլինից իբր ինչ-որ ծնով լուրջ փորձ է արվել կանխելու ոճիրը⁴⁹: Ֆրանց Քարլ Էնդրեսը, որը որպես Լիման ֆոն Ջանդերսի գորավարությամբ գործող թուրքական V բանակի գլխավոր շտաբի պետ, ծառայել էր Դարդանեղի մոտ և պացիֆիստ էր դարձել պատերազմից ստացած տպավորությունից, քրիստոնյաների ջարդի և թուրքական զինվորների սարսափելի թշվառության ականատեսը լինելով այլևս չէր կասկածում, թե ով էր պատասխանատու հայկական սարսափների համար: Էնդրեսը օսման պաշտոնաթող մայորը, զրկվեց Թուրքիայի կողմից տրվող թոշակից: Այնուհանդերձ, նա «Die Weltbühne»-ում («Միջազգային բեմ») քննարկման ներկա-

48 Դատավարության լրիվ արձանագրությունը լույս է տեսել «Թալեսֆաշայի դատավարությունը» վերնագրով սղագրված հաղորդում Թալեսֆաշայի սպանության հարցով մեղադրվող հայ ուսանող Սողոմոն Թեհլերյանի հանդեպ Բեռլինի մարզային III երդվյալների դատարանում լսված գործի մասին, Թ. Վեգների նախաբանով և հավելվածով, Բեռլին 1921 թ. (զրքի վերահրատարակությունը «pogrom» - «Ջարդ» մատենաշարով իրականացրել է «Ապառնալիքի տակ գտնվող ժողովուրդներին հովանավորող ընկերությունը»): «Հայերի ցեղասպանությունը դատարանի առաջ» Թալեսֆաշայի դատը», հրատարակությունը և ներածությունը Թ. Հոֆմանի, Գյոթինգեն 1980 թ.): Հմմտ. նաև Ս. Հարդեն, «Թեհլերյան» տպագրված «Die Zukunft»-ում, հատոր 113, էջ 273-294, 4-ը հունիսի 1921 թ.:

49 Ս. Հարդեն, «Արևելքի և Արևմուտքի արանքում: Հայաստանը Մոսկովից» տպագրված «Die Zukunft»-ում, հատոր 113, էջ 300, 11-ը հունիսի 1921 թ.: Լեփսիուսի նման Ս. Էրցբերգերն իր «Համաշխարհային պատերազմի հուշեր»-ում (Շթութգարթ/Բեռլին, 1920 թ., էջ 74-82, գլուխ 6 «Հայկական հարցը») պաշտպանում է այն կարծիքը, որ կայսրությունն իբր արել էր ամեն ինչ «կանխելու ոճիրները»: Էրցբերգերն իհարկե թաքցնում է, որ կայսրությունն արել է ամեն ինչ մոլորեցնելու գերմանացի հասարակայնությանը: Երևույթների մեջ Հոհենցոլերնների վարչակարգի խճճվածության կապակցությամբ հմմտ. Ստ. Ստեփանյան, «Կայսերական Գերմանիայի իմպերիալիստական քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի հանդեպ առաջին համաշխարհային պատերազմում» տպագրված «pogrom»-ում, հրատ. X տարի, թիվ 64, էջ 22-28 (թարգմ. ռուսերենից Թ. Հոֆմանի): Հ. Շթյուրմեր, «Պատերազմական երկու տարի Կոստանդնուպոլսում: Գերմանա-թուրքական բարոյախոսության ու քաղաքականության էսքիզներ», Լոզան 1917 թ.: Դեռևս իր «Բալկանյան պատերազմը և Գերմանիայի միջազգային քաղաքականությունը» աշխատությունում (Բեռլին 1910 թ., էջ 45) ավստրիացի սոցիալիստ Օթո Բաուերը հավաստում էր. «Գերմանիան հովանավորում էր... հայերի բնաջնջումը»:

յացրեց «Հինգ քառորդ միլիոն քրիստոնյա հայերի և հարյուր հազարավոր հույների կոտորածը թուրքերի կողմից»⁵⁰:

Դեռևս 1914 թ. առաջ ընկած տարիներին արքայազն Մաքսը Սաքսոնիայի թագավորի եղբայրը և Ֆրայբուրգի (Շվեյցարիա) համալսարանի կաթոլիկ աստվածաբանության պրոֆեսորը, հաճախակի էր անդրադառնում Հայաստանի պատմությանն ու մշակույթին: Նաև խաղաղության կողմնակիցների շարժման շրջանակներում, որպես ակտիվ հեռտոր, այնպիսի ջանադրությամբ էր պաշտպանում նույնադավան իր հայ եղբայրներին, «ինչպես հնարավոր էր սպասել միայն նրա սերունդն ու ազդեցությունն ունեցող մարդուց»⁵¹: 1918-ից հետո նա աջակցում էր «Հայերին միջոգականական օգնություն ցուցաբերելու կամպանիա» թերթին, որի տասնմեկերորդ թողուցիկը նա շարադրեց որպես «կոչ մեծարգո կաթոլիկ հոգևորականությանն ու նրա համայնքներին ի նպաստ հայերի նրանց սովամահությունից փրկելու մտադրությամբ»⁵²:

Մարթեն Նիպաժը (1886-1963 թթ.) գերմանիայի կայսեր երբեմնի մվիրյալը, առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո դարձավ ԳիսԿԷ-ի անդամ: Որպես Հալեպի գերմանական դպրոցի ավագ դասատու, նա 1915/16 թթ. դիմել էր արտաքին գործոց նախարարություն, ռալիսսքանցելին, ինչպես նաև պաշտոնատար քաղաքական գործիչների փրկելու հայերին ստույգ մահից. հասկանալի է անարդյունք: Իր «Խոսք գերմանացի ժողովրդի հեղինակավոր ներկայացուցիչներին»⁵³ հուշագրում նա իր անձնական հայեցողությամբ ուշադրություն էր հրավիրում Հայաստանում կատարվող դեպքերի վրա: 1916 թ. օգոստոսին Մազդեբուր-

50 Ֆ. Զ. Էնդրես, «Նոր Արևելքը»: II: «Նոր Թուրքիան» տպագրված «Die Weltbühne»-ում, Կրաու. XXII տարի, I/ թիվ 18, էջ 698, 4-ը մայիսի 1926 թ.:

51 Իգո Բաումեր, «Սաքսոնիայի արքայազն Մաքսը (1870-1951 թթ.) և Հայաստանը: Ի հակակշիռ եկեղեցական և պետական տարածված կարծիքների ու տեսակետների», Բեռլին 1986, էջ 23:

52 Թուրքիկը վերադարձվել է ծանոթ. 51-ում հիշատակված ուսումնասիրության հավելվածում:

53 Առաջին անգամ լույս է տեսել 1919-ին «Թուրքիայում աշխատող գերմանացի ավագ ուսուցչի տպավորությունները» վերտառությամբ: Աշխատությունը տպագրվել է «Հալեպ, 1915 թ.:

Երկու գերմանացի ուսուցիչ հանուն հայ ժողովրդի մղվող պայքարում Ս. Նիպաժի և է. Գրեթերի տեքստերով» վերնագրի տակ, Կրատարակել և ներածությունը գրել է Հ. Դոնաթը: Նիպաժի մատուցած ծառայության վերաբերյալ հիմն. Թ. Հոֆման (Կրատարակիչ), «Լոռիայան հանցանքը: Հայերի նկատմամբ թուրքերի գործած ցեղասպանության դատը ժողովուրդների մշտական տրիբունալի առաջ» (Փարիզ, 13-16-ը ապրիլի 1984 թ.), Գյոթինգեն /Վիննա, 1985 թ., էջ 99-100:

գի IV բանակային կորպուսի գլխավոր հրամանատարության ներկայացուցիչը բռնագրավեց գրվածքը: Նիպածն էլ անլուր չթողեց զարհուրանքը: 1931 թ. մարտի 2-ին, այդ ընթացքում որպես Համբուրգի Շթրետենմանի անվան ռեալական գիմնազիայի ավագ շթուդենտաթ (թարծր դասարանների ուսուցիչ), նա մի գեկուցում կարդաց «Հայկական ջարդերը պացիֆիզմի լույսով» թեմայով: Կազմակերպիչն էր Համբուրգ-Վիլհելմսբուրգի ԳեսԿԸ-ի տեղական խումբը: Ժողովի հաղորդագրության մեջ ասվում է. «Ղախիճը լեփ-լեցում էր: Շատերը ներս մտնելու հնարավորություն չունեցան... Դժբախտաբար, հայերի այդ ողբերգությունը դեռ միանգամայն անհայտ է Գերմանիայում, թեև այն իրագործվել է մեզ բոլորիս դարձնելու մարդու իրավունքների փաստաբան... Քանզի ամեն մի պացիֆիստ Հայաստանի կողմնակիցն է, և բոլոր հապառակորդները պիտի պապանծվեն»⁵⁴.

Բայց «հակառակորդներ» շատ կային: Երբ Ա. Թ. Վեգները 1919 թ. գեկուցում էր կարդում Բեռլինի «Ուրանիայում», նրա փաստարկումները գրգռում էին գերմանական ազգայնամոլ շրջաններին, և բանը հասնում էր իրարանցումների⁵⁵: Եվ «Germania»-ն՝ Կաթոլիկ կենտրոնի կուսակցության կենտրոնական օրգանը, 1931 թ. կրկին քամում տվեց «Թուրքիայի արևելյան գավառներում Ռուսաստանի և Անգլիայի կողմից նյութված հայերի ապստամբության» թուրքական դարձանը⁵⁶: Էռնսթ Թրագլթի կողմից հրատարակված «Vom frohen Leben» («Ուրախ կյանքից») կաթոլիկ-պացիֆիստական ամսագիրն այդ շարադ-

54 «Deutsche Zukunft», հրատ. VIII տարի, թիվ 7, էջ 4, 15-ը մարտի 1931 թ.: 1931 թ. սեպտեմբերի 15-ին ԳեսԿԸ-ի տեղական խումբը Համբուրգի Ալթոնա թաղամասին կրկին հրավիրեց լսելու Նիպածի գեկուցումը: Հավաքույթի մասին Ա. Միլլեի տված հաղորդագրության մեջ ասվում է. «Մեղսակցության խայտառակությունն ընկավ գերմանացիների վրա, եվրոպական այն միակ ազգության վրա, որը դեռ ներկայացուցիչներ ուներ Թուրքիայում: Սակայն վճռական միջոցներ ձեռք առնելու համար գերմանական կառավարությունը խիստ զբաղված էր Գերմանիայի ներսում եղած հոգսերով, և մարդասիրության հայցով նրա բոլոր դիմումներին թուրքական կառավարությունը պատասխանում էր միայն դաշինքի խախտման սպառնանքով: Փորձեցին օգնել գերմանացի ուսուցիչներ, բժիշկներ ու բուժքույրեր, սակայն իզուր»։ «Deutsche Zukunft», հրատ. VIII տարի, թիվ 19, էջ 4, 1-ը հոկտեմբերի, 1931 թ.։

55 Հմտ. Ա. Ռունեյ, «Ա. Թ. Վեգների կյանքն ու գործունեությունը», նշված տեղում, էջ 312։

56 Դ-ր 3. Ո., «Ժողովուրդ առանց երկրի և իրավունքի: Հայերի թշվառությունը» տպագրված «Germania»-ում՝ գերմանական ազգային թերթ, հրատ. 61-րդ տարի, թիվ 13, 16-ը հունվարի, 1931 թ., Ա հրատարակություն (պետհրատ):

րանքը մերժեց որպես «հեքիաթ» և պարզաբանեց. «Հայ ժողովրդի մահվան այդ ընթացքը մենք քննարկում ենք այսչափ հանգամանորեն, քանի որ անընդհատ զգում ենք, թե որքան քիչ բան գիտեն այդ մասին Գերմանիայում, և որովհետև գերմանական մամուլն ընդհանրապես ոչինչ չի անում՝ տարածելու ճշմարտությունը համաշխարհային պատերազմի մասին և այն մասին, ինչ սերտորեն առնչվում է նրա հետ: Մենք մեր պարտքն ենք համարում մահվան դատապարտված քրիստոնյա հայ ժողովրդին, որն առհավետ կապված է քրիստոնեական խղճի ու մարդկային սրտի հետ և ստիպված է եղել կրելու անվերջ տառապանքի փշրվող բեռը, օգնել նրանով, որ պատմական ճշմարտության պայծառ լույսով ողողենք «երիտթուրքերի կառավարության կատարած հետևողական կոտորածը մի ամբողջ ժողովրդի նկատմամբ»» (Ա. Թ. Վեգներ)⁵⁷:

57 «Համաշխարհային պատերազմի ամենաարյունալի պատմությունը» տպագրված «Vom frohen Leben»-ում, հրատ. XI տարի, պրակ 10/11, էջ 387, հուլիս/օգոստոս 1932 թ.: Վկայակոչելով այն ցուցումները, որոնք տրվել են գերմանական մամուլին ռազմական մամուլ քյուրոյի կողմից 1917 թ. սկզբին հրատարակված չարգելված գրքում, 388-րդ էջի հոդվածում ասվում է. «Երևում է, որ գերմանական կինոգրաքննությունը դեռ ռազմական գրաքննության ցուցումների կողմնակիցն է: Մենք լավ ենք հիշում, թե ինչպես մոտ 1.5 տարի առաջ ամսագրերից մեկում կարդացինք, որ ինչ-որ մի ֆիլմում էկրանի վրա չպետք է մեծ չափով երևային սպանված հայերի թվերը: Անապատում պետք է հեռացվեին որոշակի քանակությամբ քարեր, քանի որ մարդիկ դրանք կարող էին հայերի դիակների տեղ դնել» Ալֆոնս Էրբի հեղինակությամբ մի հոդված («Պատերազմն ընդդեմ հայերի») արդեն լույս էր տեսել «Vom frohen Leben» ամսագրի «1930 թ. խաղաղության գրքույկ»-ում: Հայ ժողովրդի ճակատագրի հարցում խաղաղության կողմնակիցների շարժման ավանդական մասնակցությունն են վկայում նաև հետևյալ բացատրությունները. «Ռուդոլֆ Բրոդա, «Կարել» է և պե՛տք է արդյոք պաշտպանել թուրք ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը» տպագրված «Die Menschheit» պարբերականում, օրգան «Մարդկության շահերի միության», հրատ. 7-րդ տարի, թիվ 9, էջ 9, 6-ը մարտի 1920 թ.. Աուգուստին Յամոն, «Սոցիալական պատերազմը: III: Հայկական հարցը» տպագրված նույն տեղում, հրատ. 7-րդ տարի, թիվ 27, էջ 1-2, 10-ը հուլիսի 1920 թ.: «Ի՞նչ է կատարվում Հայաստանում: Պետք է բնաջնջվի՞ հայ ժողովուրդը» տպագրված «Allgemeine Rundschau»-ում («Համայնապատկեր»), շաբաթաթերթ քաղաքականության ու մշակույթի, հրատ. Գեորգ Մյոնխուսի, հրատ. XXVII տարի, թիվ 12, էջ 214, 22-ը մարտի 1930 թ.. Իր «Իտալական ճանփողորդություն» գրքում (Ֆրայբուրգ, Բրայսգաու 1925, էջ 394-397) Սյոնիուսը գրում է «Սուրբ Ղազարի Հայաստանին» մասին: Նույն ծեղված անհայտ պիտի մնար Ալֆրեդ Քերի հաղորդումը Վենետիկից Սուրբ Ղազար կատարած իր ճամփորդության մասին, որը լույս է տեսել «Berliner Tageblatt»-ը 1918 թ. «Հայկական կղզին» վերնագրով, հրատ. 49-րդ տարի, թիվ 279, 16-ը հունիսի 1920 թ. (երեկոյան հրատարակություն): Քերն ի միջի այլոց պատկերում է «Հայր սուրբ Աուքերի» (**հայերեն՝ Ավգեր**) ընթերցումը, ով իր

դիվանագիտական ճամփորդությունների ժամանակ պատերազմի սկզբին մեկնեց նաև Գերմանիա և այցելեց նաև Էրցբերգերին, ում հետ մտերիմ էր: Չայր սուրբը նրա հետ խոսեց հայերի զարհուրելի զանգվածային կոտորածի մասին: Էրցբերգերը խոստացավ լավագույնս հանդես գալ ոճիրի դեմ՝ Սակայն հետո նա գրեց, որ իբր կոտորածի մասին լուրերը չափազանցված են: Բայց չափազանցություն չկար... Գերմանիան այն երկիրը չէ, որ հանդուրժած լինի թուրքերի գարշելի ոճիրները՝ Գերմանական միլիտարիզմի միայն մի մասը: Ավգերը, որքան էլ որ իր համար ցավ էր, չէր քաջցնում, որ գերմանացի սպաները երբեք էլ միայն դիտորդ չեն եղել, այլ գործարար մասնակցություն են ունեցել սպանողներին»:

Իր «Համաշխարհային պատերազմի բարքերի պատմությունը» երկհատորյակում (Վիեննա, 1930 թ.) սեռաբան գիտնական և պացիֆիստ Մազնուս Ֆիրշֆելդը ևս հանգամանորեն կանգ է առնում հայերի ջարդերի վրա: Ոմն քառանյայի հաղորդումը «Թշվառ հայ փախստականների» մասին հրապարակեց Ֆ. Վ. Ֆյորսթերի հետ սերտորեն կապված «Die Menschheit» պացիֆիստական շաբաթաթերթը, հրատ. 14-րդ տարի, թիվ 9, էջ 58, 4-ը մարտի 1927 թ.: «Պոնտացի Պիղատոսը, Անան ու Կալֆասը և համաշխարհային պատերազմը» գրքում, որը լույս է տեսել 1926 թ. կաթոլիկ պացիֆիստ և քաղաքական գործիչ Վիլիս Դելերի Վյուրցբուրգյան հրատարակչությունում («Das neue Volk»- «Նոր ժողովուրդ»), քննարկվում է նաև, հայ ժողովրդի բնաջնջումը. փաստարկումները մասամբ տրվում են «Պիղատոսն ու Մուհամմեդը» վերնագրի տակ՝ տպագրված «Das Andere Deutschland»-ում, հրատ. 6-րդ տարի, թիվ 19, 15-ը մայիսի 1926 թ.: «Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրքերի կատարած ջարդերի» մասին պացիֆիստ Ադոլֆ Վուրմբախի գրած հոդվածում ասվում է. «Պատմության մեջ այդ ամոթալի էջերի հեղինակն ու կենսագործողը ոչ թե թուրք ժողովուրդն է որպես այդպիսին, այլ հենց իսկական խառնամբուխը, որը բոլոր երկրներում ու բոլոր ժամանակներում իրագործել է այդպիսի և նման խայտառակ արարքներ, քանի որ ինքը օգուտ ունի միայն դրանից: Այն երևելի խուժանը, որը մշտապես խաղում է մագդործի դանակի հետ և այսօր էլ ծարավի է վաղը ծանուցելու ուրախ-զվարթ մի կոտորածի մասին, խուժան, որն ամենուրեք նույնն է դավանի նա Քրիստոսի թե Մուհամմեդի ուսմունքը»:

Տպագրվում է «Das Andere Deutschland»-ում, հրատ. 6-րդ տարի, թիվ 31, 7-ը օգոստոսի 1926 թ.: Ռուդոլֆ Բրայթշայդի հրատարակած «Der Sozialist» շաբաթաթերթում, ուր լույս էին տեսնում խաղաղության կողմնակիցների շարժման ներկայացուցիչների բազմաթիվ հոդվածներ, Վալթեր Օմենն հրապարակեց «Համաշխարհային պատերազմի անենատխուր պատմությունը», հրատ. 5-րդ տարի, թիվ 47, էջ 742 և հաջորդ էջերը, 22-ը նոյեմբերի 1919 թ.: Խաղաղության կողմնակիցների շարժման կողմից հայկական մշակույթի գնահատմանը և հայ ժողովրդի հետ համերաշխությանը այնուհանդերձ հակադրվում էին բազմաթիվ գերմանացի հեղինակներ, որոնց ներկայացրած հայի պատկերը պարզապես քննարկման չէ: Դրա համար հմնտ. Գրիգոր Մելիքյան, «Հայաստանի վերաբերյալ պարոն Քրաուզեն ոչինչ չի հիշատակում»: «Հայաստանը գերմանացի հեղինակների վերարտադրությամբ» տպագրված «die horen»-ում («Հորաներ») ամսագիր գրականության, գրաֆիկայի ու քննադատության, հրատ. 25-րդ տարի, հատոր 3, էջ 159-168, աշուն 1980 թ., հրատարակություն 119 (լույս է տեսել որպես մեկը այն բազմաթիվ հոդվածներից, որոնք, կազմված լինելով Գ. Մելիքյանի կողմից, որպես այդ «Հորաներ» հրատարակության եզրափակող մաս, արժանավայել ձևով շարադրում են «Հայ գրականության, մշակույթի ու քաղաքականության» ասպեկտները):

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱԼԹԵՐ ՖԱԲՐԱՆ - Նախաբան	5
Շիրմախաչը	7
Հայ Թելլը	8
Կարմիր և սև-սպիտակ-կարմիր սուլթանը	10
Պանգերմանական դեմոկրատները	14
Թե ինչպես խաբվեցինք	17
Թուրքական խեղճ զինվորը	20
Թուրք փաշաները և գերմանիացի մուլագարները	23
Թուրքական պատմությունից	26
Հայ ժողովուրդը	33
Պաստոր Նաումյանը	36
Աբդուլ Համիդի տապալումը	39
Խաբված առաջնորդները	41
Կառավարում են երիտթուրքերը	42
Թուրքական իմպերիալիզմը	45
Նախճիրի ուրվականը	49
Շրջում է մահվան հրեշտակը	52
Սատանայի կիրճը	56
Մոլեգնում է Ֆուրիան	60
Տիկին Թերզիբաշյանի ցուցմունքը Թեհլերյանի դատավա- րության ժամանակ	62
Էնվեր փաշայի փեսան՝ եղեռնագործ	66
Թալեաթի փեսան՝ նույնպես եղեռնագործ	68
Ծեր մարշալը	69
Բավական է	71
Կայսերական կառավարության մեղսակցությունը	72
«Խաբված ժողովուրդ»	77
Հավելված. Հայերի ջարդերի վերաբերյալ Թալեաթի հրա- մանները ուղղված Հալեպի կուսակալությանը	81
ՀԵԼՍՈՒԹ ԴՈՆԱԹ - Վերջաբան	83

ՀԱՅՆՐԻՒՆ ՖԻՐԲՅՈՒՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1915-ին

Գերմաներենից թարգմանեց
Հունան Ղուկասյանը

Հրատ. խմբագիր **Յ. Բ. Պետրոսյան**
Տեխն. խմբագիր **Վ. Զ. Բրդյան**
Համակարգչային շարվածք **Ս. Գասպարյան**
Համակարգչային ձևավորում **Ռ. Օհանյան**

Հանձնված է չարվածքի 21.03.2000 թ. Ստորագրված է տպագրության 11.04.2000 թ.. Չափսը 84x1081/32: Թուղթ օֆսեթ: Տպագրության եղանակը օֆսեթ: Հրատ. 5,7 մամ., տպագր. 7,0, մամ.= 5,88 պայմ. մամ + 3 ներդիր: Տպաքանակ 500:

Պատվեր 32:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
Երևան, Ալեք Մանուկյան փող. N 1

Երևանի համալսարանի տպարան,
Երևան, Աբովյան փող. N 52: